



PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej



Hanna Bazhenova

Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny



PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Recenzenci dr Przemysław Furgacz,
Akademia Nauk Stosowanych
im. Józefa Gołuchowskiego
dr hab. Antonina Kizłowa,
Narodowy Uniwersytet Techniczny Ukrainy
„Kijowski Instytut Politechniczny im. Igora Sikorskiego”
prof. dr hab. Ołeksandr Radczenko,
Instytut Zoologii im. I. I. Szmalhauzena
Ukraińskiej Narodowej Akademii Nauk

Seria Prace Instytutu Europy Środkowej
Numer 15/2022
Redakcja serii Beata Surmacz i Tomasz Stępniewski

Copyright Instytut Europy Środkowej
ISBN 978-83-66413-95-5
Wydawca Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Projekt okładki i skład www.targonski.pl
Fotografie na okładce © Sergey Novikov | [shutterstock.com](https://www.shutterstock.com)
© JonShore | [shutterstock.com](https://www.shutterstock.com)
© Marti Bug Catcher | [shutterstock.com](https://www.shutterstock.com)

Druk www.drukarniaakapit.pl



PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Hanna Bazhenova

Ukraina w ogniu: pozamilitarne wymiary wojny

Spis treści

Tezy	7
Wykaz skrótów	8
Wstęp	9
1. Zagrożenie bezpieczeństwa żywnościowego w kontekście rosyjskiej agresji	17
Kampania siewna 2022.....	18
Kampania zbierania plonów 2022.....	21
Eksport produkcji rolnej.....	25
2. Działania wojenne a środowisko naturalne	29
Dokumentowanie i typologia ekoprzestępstw.....	29
Uszkodzenia obiektów jądrowych oraz potencjalne zagrożenie radiacyjne i jądrowe.....	32
Zniszczenia i uszkodzenia infrastruktury oraz obiektów przemysłowych.....	34
Zanieczyszczenia spowodowane bezpośrednio działaniami wojennymi.....	36
Niszczenie rezerwatów oraz innych obszarów szczególnie chronionych.....	38
Minowanie i zanieczyszczenie dróg wodnych.....	40
3. Wyzwania dla dziedzictwa kulturowego	43
Skala zniszczeń.....	43
Ratowanie dziedzictwa kulturowego.....	46
Ochrona międzynarodowa i pomoc zagranicznych partnerów.....	49
4. Konsolidacja społeczeństwa obywatelskiego	53
Rozwój ruchu wolontariackiego.....	53
Kierunki i skuteczność wolontariatu.....	57
Wnioski	63
Bibliografia	71

■ Tezy

Militarna inwazja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę stała się poważnym wyzwaniem dla państwowości, suwerenności i integralności Ukrainy. Agresja prowadzona jest symultanicznie w kilku wymiarach, m.in. militarnym, politycznym, ekonomicznym, społecznym, humanitarnym, kulturowym, informacyjnym oraz ekologicznym. To znacznie przyczynia się do zwiększenia szkód wyrządzonych ludności Ukrainy oraz powstałych w infrastrukturze, gospodarce, dziedzictwie kulturowym i środowisku naturalnym.

Pomimo trwającej wojny, utraty ponad 20% powierzchni uprawnej i niższego urodzaju, w 2022 roku Ukraina będzie w stanie pokryć swoje potrzeby żywnościowe na niemal wszystkie rodzaje upraw rolnych. W 2023 roku, ze względu na istotne zmniejszenie powierzchni zasiewów i obszarów pod uprawę pszenicy ozimej, najprawdopodobniej nie uda się zebrać zbyt dużych plonów. Tym samym wyraźnie zmniejszy się udział ukraińskiej produkcji w światowym rynku spożywczym. Jednak z uwagi na fakt, że Ukraina ma znaczny potencjał do zwiększenia produkcji rolnej, a także ze względu na stały wzrost liczby ludności na świecie, w sprzyjających okolicznościach państwo to będzie mogło w przyszłości odbudować swoją pozycję na globalnym rynku żywności.

Obecnie nie jest możliwe pełne oszacowanie wpływu wojny na środowisko naturalne Ukrainy. Oczywiście jest jednak, że im dłużej trwają działania wojenne, tym więcej szkód wyrządzają one w środowisku i tym więcej negatywnych konsekwencji przyniosą w przyszłości, m.in. poprzez niszczenie ekosystemów, zanieczyszczenie gleby i utratę bioróżnorodności. Z kolei znaczne skażenie chemiczne gleb i wód w dłuższej perspektywie zwiększy zachorowalność i śmiertelność miejscowej ludności.

W wyniku pełnowymiarowej inwazji Rosji na Ukrainę poważnie uszkodzone zostały obiekty dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza budynki sakralne, kompleksy

pamiątkowe, pomniki, muzea, rezerваты, teatry i biblioteki. Zniszczenia budynków użyteczności publicznej i sakralnych wskazują na masowy ostrzał i bombardowanie, co jest niepodważalną oznaką zbrodni wojennych popełnionych przez Rosję przeciwko narodowi ukraińskiemu i jego dziedzictwu kulturowemu.

W ciągu ośmiu miesięcy od rosyjskiej inwazji na Ukrainie nastąpił istotny wzrost ruchów wolontariackich, które wspierają Siły Zbrojne Ukrainy, pomagają w przewożeniu ludzi i dostarczaniu pomocy humanitarnej. W pierwszych miesiącach wojny to właśnie wolontariusze z powodu swojej mobilności odegrali znaczącą rolę w zaopatrzeniu wojska.

Rząd Ukrainy za pomocą wypracowanych metod rejestruje zbrodnie dokonane w infrastrukturze krytycznej i cywilnej, a także w środowisku naturalnym i dziedzictwie kulturowym Ukrainy w celu postawienia Rosji przed wymiarem sprawiedliwości i uzyskania odszkodowań za zniszczenia po zakończeniu wojny.

Wykaz skrótów

CAF	Charities Aid Foundation / Fundacja Pomocy Charytatywnej
FAO	Organizacja ds. Wyżywienia i Rolnictwa ONZ
ICCROM	Międzynarodowy Ośrodek Studiów nad Ochroną i Restauracją Dóbr Kultury
ICOM	Międzynarodowa Rada Muzeów
KSE	Kijowska Szkoła Ekonomiczna
MAEA	Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
SUCHO	Saving Ukrainian Cultural Heritage Online
UE	Unia Europejska
UNESCO	Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Edukacji, Nauki i Kultury
WFP	Światowy Program Żywnościowy ONZ
ZAES	Zaporoska Elektrownia Jądrowa
НІСД	Національний інститут стратегічних досліджень

Wstęp

W dniu 24 lutego 2022 roku Europa i świat znalazły się w nowej rzeczywistości: rozpoczęła się pełnowymiarowa inwazja wojsk rosyjskich na Ukrainę. Rakiety, bomby i pociski od samego początku zaczęły niszczyć ukraińskie miasta i miasteczka, w tym stolicę – Kijów. Miliony uchodźców ruszyły w kierunku zachodniej Ukrainy i państw europejskich. Wielu polityków oraz obserwatorów i analityków wojskowych z całego świata było przekonanych, że maksymalnie za tydzień Kijów zostanie zajęty przez wojska rosyjskie i Ukraina skapituluje. Federacja Rosyjska również na to liczyła, jednak zarówno ukraińska armia, żołnierze jednostek obrony terytorialnej, jak i naród ukraiński pokrzyżowali plany agresora.

Postęp sił rosyjskich został zatrzymany, a już na przełomie marca-kwietnia 2022 roku rosyjskie wojska całkowicie wycofały się z obwodów kijowskiego, czernihowskiego i sumskiego w głąb Rosji i Białorusi. Kremlowski blitzkrieg nie powiódł się, co doprowadziło do przyjęcia przez agresora nowej strategii wojennej. Polegała ona na zniszczeniu Ukrainy jako państwa, jej gospodarki, armii i ludności.

Tragicznym przykładem tej strategii jest Mariupol. Dzieśiąte co do wielkości ukraińskie miasto, z 459 tys. ludności, w ciągu trzech miesięcy zostało zrównane z ziemią. Zginęło ponad 22 tys. mieszkańców miasta, a tym 100-120 tys. tych, którzy tam pozostali, zagraża epidemia chorób zakaźnych i katastrofa ekologiczna. Systematycznie i bezwzględnie niszczone są Charków i Zaporże oraz przygraniczne tereny obwodów czernihowskiego i sumskiego, jak też wiele innych miast znajdujących się na okupowanych terenach obwodów ługańskiego, donieckiego, chersońskiego i mikołajowskiego. Europejskie miasta od czasu II wojny światowej nie znały tak ukierunkowanego ataku na infrastrukturę cywilną. Mieszkańcy, którzy nie chcieli lub nie potrafili się ewakuować z terenów aktywnych działań wojennych, żyją w piwnicach, bez podstawowych warunków do życia, bez gazu, prądu, nie mając wystarczającej ilości pożywienia ani wody.

Należy podkreślić, że taktyka spalonej ziemi okazała się dla armii rosyjskiej najbardziej efektywna. Nie mając możliwości zwyciężenia Ukraińskich Sił Zbrojnych, zaopatrywanych w uzbrojenie przez szeroką społeczność mię-

dzynarodową, oddziały „drugiej armii świata” skutecznie terroryzują ludność cywilną. Przeprowadzają zmasowane ataki rakietowe na budynki mieszkalne, placówki medyczne i oświatowe w prawie wszystkich miastach kraju, niszczą przedsiębiorstwa i obiekty infrastruktury krytycznej, w tym węzły kolejowe usytuowane głęboko na ukraińskich tyłach, od Lwowa po Równe.

Najbardziej widocznym skutkiem taktyki spalonej ziemi ośmiu miesięcy rosyjsko-ukraińskiej wojny niewątpliwie jest narastająca katastrofa ekologiczna na tymczasowo okupowanych terenach, w obwodach ługańskim, donieckim, zaporoskim i chersońskim. Od początku okupacji oczywiste było, że Rosja nie zamierza przestrzegać wymogów międzynarodowych konwencji określających zasady prowadzenia wojny. W rezultacie w ekosystemie Ukrainy powstały i nadal powstają nieodwracalne szkody. Zajęcie elektrowni jądrowych w Czarnobylu i Zaporozu doprowadziło do ryzyka skażenia radioaktywnego obwodu kijowskiego i może spowodować katastrofę nuklearną w Energodarze (obwód zaporoski), która dotknie cały kontynent europejski. Zniszczenie jedynej działającej rafinerii ropy naftowej w Kremenczuku oraz eksplozje w magazynach ropy naftowej w całym kraju również spowodowały nieodwracalne szkody dla środowiska naturalnego i ludności Ukrainy. Ostrzeliwanie magazynów amoniaku jeszcze bardziej pogorszyło sytuację, podobnie jak użycie przez Rosję bomb fosforowych, które są zakazane przez Konwencję Genewską.

Poważne zagrożenia niesie wojna także dla Morza Czarnego i Azowskiego. Obecnie nie da się zdiagnozować, jak wygląda sytuacja z florą i fauną morską z powodu braku możliwości prowadzenia tam badań. Jednak już wiadomo, że w wyniku zaminowania portów i lipcowych ćwiczeń armii rosyjskiej zginęła znacząca część populacji walen, w tym liczne delfiny, co jest niezwykle szkodliwe dla morskiego ekosystemu¹. Rząd Ukrainy z pomocą ekologów rejestruje zbrodnie dokonane na środowisku naturalnym i będzie wykorzystywał każdą możliwość do postawienia Federacji Rosyjskiej przed wymiarem sprawiedliwości, w szczególności poprzez mechanizmy Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 roku, w celu uzyskania odszkodowań za zniszczenie przyrody.

Rosja bezwzględnie niszczy też dziedzictwo kulturowe Ukrainy. Ten fakt jeszcze raz potwierdza, że celem Kremla jest likwidacja Ukrainy jako państwa i Ukraińców jako narodu. Obok tysięcy zrujnowanych budynków mieszkalnych ludności cywilnej w miastach i wsiach znajdują się również tysiące zniszczonych lub uszkodzonych obiektów kultury, m.in. cerkwi, muzeów, teatrów, domów kultury, bibliotek, pomników i obiektów historycznych. Jednocześnie z okupowanych terenów wywożone jest mienie muzeów, a także zbiory

¹ Укрінформ, „Через розв’язану Росією війну в Чорному морі вже загинули до 50 тисяч дельфінів – еколог”, 1.10.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-region-s/3583796-cerez-roz vazanu-rosie-u-vijnu-v-cornomu-mori-vze-zagинуli-do-50-tisac-delfiniv-ekolog.html> [14.10.2022].

artystyczne placówek oświatowych oraz osób prywatnych. W tej sytuacji mieszkańcy miast objętych działaniami wojennymi zademonstrowali swoją zdolność do zjednoczenia się w celu ratowania zabytków, budowli historycznych i kolekcji muzealnych. Szczególnie wyróżnili się wówczas muzealnicy, którzy potrafili szybko zorganizować przeniesienie swoich kolekcji w bezpieczniejsze miejsca. Niemniej już od pierwszych miesięcy wojny stało się oczywiste, że takich miejsc na Ukrainie już nie ma.

Dużą odwagą i solidarnością w czasie wojny wykazali się również ukraińscy rolnicy. Prawie miesiąc po wybuchu działań wojennych nadszedł czas na rozpoczęcie kampanii siewnej. Z powodu walk obszar do obsiania został zmniejszony o 20%, a logistyka w zakresie paliwa, nasion i nawozów stała się bardziej skomplikowana. Społeczność międzynarodowa bacznie przyglądała się ukraińskiej „walce o chleb”, ponieważ już w kwietniu różni eksperci oraz przedstawiciele Organizacji ds. Wyżywienia i Rolnictwa ONZ (FAO) zaczęli podkreślać prawdopodobieństwo wystąpienia – na skutek działań wojennych – klęski głodu na Bliskim Wschodzie oraz w Afryce. Przed 24 lutego 2022 roku Ukraina eksportowała około 70-80% wszystkich produktów rolnych, w tym prawie połowa dostaw odbywała się w ramach Światowego Programu Żywnościowego ONZ (WFP). Zablokowanie w pierwszych dniach rosyjskiej inwazji ukraińskich portów na Morzu Czarnym wstrzymało eksport i doprowadziło do logistycznej zapaści. Ukraińskie koleje państwowe i porty

na Dunaju jedynie częściowo rozwiązały zaistniały problem. Udało się go zlikwidować dopiero 22 lipca 2022 roku poprzez uruchomienie „korytarza zbożowego” w ramach czterostronnej inicjatywy, zawartej pomiędzy Ukrainą, Turcją, Organizacją Narodów Zjednoczonych (ONZ) i Rosją.

Ponadto od końca lutego na Ukrainie nastąpił istotny wzrost ruchów wolontariackich. Aby wesprzeć siły zbrojne, Ukraińcy w ramach wolontariatu organizowali zbiórki pieniędzy, kupowali niezbędne artykuły, pomagali w przewożeniu ludzi oraz dostarczaniu pomocy humanitarnej itp. Część wolontariuszy pracowała samodzielnie, inni dołączyli do już istniejących organizacji charytatywnych i społecznych, a niektórzy stworzyli własne organizacje. Według oświadczenia ministra obrony Ukrainy Ołeksija Reznikowa w pierwszych miesiącach wojny to właśnie wolontariusze z powodu swojej mobilności odegrali znaczącą rolę w zaopatrzeniu wojska. Na przykład od 24 lutego do końca kwietnia 2022 roku 50% ogólnej liczby kamizelek kuloodpornych dostarczonych Siłom Zbrojnym Ukrainy (liczącym około 700 tys. osób) przekazało Ministerstwo Obrony, a drugie 50% pochodziło z różnych form pomocy charytatywnej².

² В. Орлова, „Міноборони орієнтується на необхідність забезпечення 1 мільйона військових – Резніков”, УНІАН, 13.05.2022, <https://www.unian.ua/war/minoboroni-oriyentuyetsya-na-neobhidnist-zabezpechennya-1-milyon-viyskovih-reznikov-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11824908.html>. [15.10.2022]; Слово і Діло, „Як змінювалася чисельність Збройних сил України”, 14.10.2022, <https://www.slovovidlo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny> [15.10.2022].

Niniejsza praca ma na celu pokazanie różnych pozamilitarnych wymiarów wojny rosyjsko-ukraińskiej. Część pierwsza naświetla oddziaływanie wojny na ukraińską gospodarkę, a mianowicie na sektor rolny; część druga skupia się na szkodach wyrządzonych środowisku naturalnemu Ukrainy i ich skutkach. W części trzeciej przeanalizowana została skala zniszczeń dziedzictwa kulturowego kraju i przedstawione działania na rzecz jego ratowania. Natomiast w ostatniej, czwartej, części pracy zostało ukazane, jak wojna przyczyniła się do konsolidacji narodu ukraińskiego. W obliczu zagrożenia egzystencjalnego organizacje społeczeństwa obywatelskiego, wolontariusze i zwykli obywatele zademonstrowali, że są w stanie wesprzeć swoje państwo i zjednoczyć miliony ludzi w kraju i na całym świecie w celu obrony przed agresją Federacji Rosyjskiej.

1.

Zagrożenie bezpieczeństwa żywnościowego w kontekście rosyjskiej agresji

Ukraina jest jednym z największych światowych eksporterów żywności i gwarantów globalnego bezpieczeństwa żywnościowego. Zajmuje piąte miejsce w eksporcie pszenicy, czwarte – kukurydzy, trzecie – jęczmienia, a pierwsze – oleju słonecznikowego³. Dotychczas państwo to eksportowało około 70-80% wszystkich produktów rolnych, co pozwalało na wyżywienie każdego roku około 300-400 mln ludzi, nie licząc własnych mieszkańców. Ogółem na świecie było po-

³ A. Танська, „Не все так однозначно...”, *AgroTimes*, 21.10.2022, <https://agrotimes.ua/article/ne-vse-tak-odnoznachno/> [21.10.2022].

nad 30 importerów netto pszenicy uzależnionych od Ukrainy i Rosji. Ukraińskie zboże miało szczególne znaczenie dla ONZ. Przed 24 lutego 2022 roku było ono głównym towarem, który zamawiały agendy tej organizacji międzynarodowej (FAO, WFP) dla swoich programów nadzwyczajnej pomocy żywnościowej podczas kryzysów humanitarnych, sytuacji kryzysowych i klęsk głodu na świecie. Agendy te zaopatrywały się w 40% produktu na Ukrainie, by dystrybuować pomoc żywnościową m.in. do Etiopii czy Somali oraz państw dotkniętych suszą lub konfliktami. Warto też podkreślić, że w 2021 roku udział rolnictwa w PKB Ukrainy wynosił ponad 10% i był największy spośród wszystkich sektorów gospodarki.

Kampania siewna 2022

Wojna Rosji na Ukrainie doprowadziła do przymusowej redukcji powierzchni zasiewów o około 20% w porównaniu do 2021 roku. Z powodu licznych wyzwań stojących przed rolnikami, przy wyborze upraw w roku bieżącym uwzględniane były następujące czynniki:

- *Skoncentrowanie się na rynku krajowym.* Eksport zbóż z Ukrainy *de facto* zatrzymał się z powodu zablokowania portów morskich.

- *Rosnące ceny paliw.* Rolnicy próbowali na różne sposoby ograniczyć zużycie oleju napędowego podczas kampanii siewnej, m.in. stosując system zerowej uprawy roli⁴.
- *Zminimalizowanie stosowania nawozów i środków ochrony roślin.* Preferowane były te uprawy, które potrzebowały mniej nawozów i środków ochronnych.
- *Obniżenie poziomu czasochłonności.* Skoncentrowanie się na uprawach, które wymagały mniejszego nakładu pracy.
- *Problemy związane z przechowywaniem.* Pod uwagę brano ryzyko przestojów w pracy zakładów przetwórczych, mających kluczowe znaczenie dla zbiorów kukurydzy i słonecznika⁵.

Zdaniem Ministerstwa Polityki Rolnej i Żywności Ukrainy, pomimo działań wojennych i ciągłego braku paliwa, spowodowanego m.in. zniszczeniem rafinerii w Kremeńczuku, kampania siewna 2022 roku przebiegła w kraju pomyślnie. Siew rozpoczęto w marcu we wszystkich regionach, z wyjątkiem obwodu ługańskiego, częściowo także na terenach znajdujących się niedaleko od linii frontu. Prace te zostały w całości zakończone w połowie czerwca.

⁴ System uprawy zerowej (ang. *no-till system*) polega na niestosowaniu żadnych zabiegów uprawowych i dokonywaniu bezpośredniego zasiewu do gleby, która nie była poddawana zabiegom przygotowawczym pod siew.

⁵ H. Bazhenova, *Drugi front Ukrainy: kampania siewna 2022*, „Komentarze IEŚ”, nr 575 (87/2022), s. 1.

Według danych z 16 czerwca 2022 roku podczas tegorocznej kampanii siewnej podstawowymi uprawami rolnymi zostało obsianych 13,4 mln ha gruntów, co stanowiło 95% z 14,16 mln ha zaplanowanych pod uprawy na bieżący sezon. Powierzchnia zasiewów na terenach kontrolowanych przez rząd Ukrainy była mniejsza o 2,75 mln ha areału z 2021 roku, w którym obsiano 16,92 mln ha. Największe ubytki gruntów wystąpiły na południu, wschodzie i północnym wschodzie kraju⁶. Ponadto jesienią 2021 roku 7,6 mln ha zasianych zostało uprawami ozimymi, w tym pszenicą i pszenżytem – 6,5 mln ha, rzepakiem – 1,41 mln ha, jęczmieniem – 969 tys. ha i żytem – 109 tys. ha⁷.

Największa zmiana w strukturze zasiewów dotyczyła głównie pszenicy, kukurydzy, słonecznika, soi i gryki. Powierzchnia upraw pszenicy jarej wzrosła pięciokrotnie, natomiast soi i słonecznika – w porównaniu z poprzednim rokiem – nieznacznie się zmniejszyła. Jednocześnie nastąpiła istotna redukcja areału zasiewów kukurydzy: z 5,5 mln ha w zeszłym roku do 4,6 mln ha w roku bieżącym, głównie ze względu na to, że kukurydza daje wyższe plony i jest trudniejsza w logistyce transportu. Ogółem gospodarstwa rolne wszystkich kategorii zasiały: 191,1 tys. ha pszenicy

⁶ Укрінформ, „В Україні завершили посівну”, 17.06.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3509131-v-ukraini-zaversili-posivnu.html> [11.10.2022].

⁷ Міністерство аграрної політики та продовольства України, „В Україні засіяли 191,1 тис. га ярої пшениці”, 10.10.2022, <https://minagro.gov.ua/news/v-ukrayini-zasiali-1911-tis-ga-yaroyi-pshenici> [15.10.2022].

jarej; 951,4 tys. ha jęczmienia jarego; 34,1 tys. ha rzepaku jarego; 159,3 tys. ha owsa; 131 tys. ha grochu; 75,3 tys. ha gryki; 49,5 tys. ha prosa; 4,64 mln ha kukurydzy; 180,6 tys. ha buraków cukrowych; 4,7 mln ha słonecznika; 1,2 mln ha soi i 1,1 mln ha ziemniaków⁸. Przy tym większość rolników przy wyborze upraw bazowała na własnych zapasach nasion, zgromadzonych przed początkiem pełnowymiarowej agresji Rosji. Zdaniem ministra polityki rolnej i żywności Ukrainy Tarasa Wysockiego, podyktowana wojną struktura zasiewów miała w pełni zagwarantować wewnętrzne bezpieczeństwo żywnościowe państwa⁹.

Kampania zbierania plonów 2022

Inwazja Rosji stała się rzeczywistym sprawdzianem dla ukraińskich rolników. Systematyczne ostrzały obwodów przyfrontowych, zaminowane pola, skomplikowana logistyka transportu plonów do elewatorów, problemy z paliwem i transportem oraz brak finansów dla producentów rolnych sprawiły, że zbiory były niezwykle trudnym zadaniem. Niemniej można stwierdzić, że ukraińscy rolnicy w pełni sprościli temu wyzwaniu. Mimo ryzyka wychodzili na pola, aby zbierać plony, wiedząc, że mogą znaleźć się pod ostrzałem lub zginąć w wyniku eksplozji miny.

⁸ Ibidem.

⁹ Міністерство аграрної політики та продовольства України, „Україна цьогоріч може зібрати близько 65 млн тонн врожаю”, 13.06.2022, <https://minagro.gov.ua/news/ukrayina-cogorich-mozhe-zibrati-blizko-65-mln-tonn-vrozhayu> [10.10.2022].

Do 7 października 2022 roku producenci rolni zebrali 33,26 mln ton głównych upraw z łącznej powierzchni 10,1 mln ha, co stanowiło około 67,7% planowanej powierzchni¹⁰. Zakończono zbiory pszenicy (wymłócono łącznie 19,2 mln ton), jęczmienia (5,5 mln ton) i rzepaku (3,2 mln ton). Groch zebrano z 98% powierzchni zasiewów (251 tys. ton), proso – z 76% (77 tys. ton), grykę – z 48% (85 tys. ton), słonecznik – z 28% (2,6 mln ton), buraki cukrowe – z 19% (1,6 mln ton), soję – z 14% (0,5 mln ton) i kukurydzę – do 2% (0,4 mln ton)¹¹. Generalnie oczekiwania Ministerstwa Polityki Rolnej i Żywności Ukrainy co do tegorocznych zbiorów pokrywają się z czerwcową prognozą resortu. Zbiory zbóż i roślin oleistych mają wynieść około 65-67 mln ton, w tym około 50 mln ton zbóż i 15-15,3 mln ton roślin oleistych. Będzie to o 38,4% mniej niż w 2021 roku, kiedy łączne zbiory brutto zbóż i nasion oleistych wyniosły 108,8 mln ton.

Prawie wszystkie grupy wczesnych upraw w 2022 roku wykazały spadek urodzajności – średnia urodzajność dla wszystkich kultur w bieżącym sezonie wyniosła 3,8 t/ha. Warto jednak podkreślić, że w 2021 roku ukraińscy rolnicy zebrali rekordową ilość zboża, w związku z czym ubiegło-

¹⁰ А. Жарикова, „Українські аграрії зібрали понад 30 мільйонів тонн зерна та інших культур”, 7.10.2022, <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/7/692355/> [14.10.2022].

¹¹ Міністерство аграрної політики та продовольства України, „Аграрії зібрали 26,4 млн тонн зерна нового врожаю”, 7.10.2022, <https://minagro.gov.ua/news/agrariyi-zibrali-264-mln-tonn-novogo-vrozhayu> [15.10.2022].

roczne wskaźniki były raczej wyjątkiem niż regułą. Jeśli przeanalizować statystyki z poprzednich lat, to wskaźniki urodzajności ozimej pszenicy i jęczmienia w 2022 roku prawie pokrywają się z wcześniejszymi wartościami. Jedynym wyjątkiem był rzepak, którego średnia urodzajność z roku na rok rośnie. Spodziewane plony powinny być *de facto* jedynymi z pięciu najlepszych w latach niepodległości Ukrainy¹², choć będą one z powodu wojny mniejsze od średnich zbiorów z ostatnich trzech lat.

Działania wojenne spowodowały duże straty w ukraińskim sektorze rolnym. Do bezpośrednich szkód należą przede wszystkim całkowicie zniszczone lub uszkodzone przez Rosję spichlerze ze zbiorami z 2021 roku, szklarnie, gospodarstwa, maszyny rolnicze, a także zabite zwierzęta, spalone i zaminowane pola, niezebrane plony i skradzione zboże. Z czasowo okupowanych terytoriów obwodów zaporoskiego, chersońskiego i charkowskiego masowo wywożono zboże, nasiona i maszyny. Według szacunków FAO bezpośrednie straty ukraińskiego sektora rolnego od końca lutego do lipca 2022 roku łącznie wyniosły 4-6 mld USD¹³. Z kolei obliczenia Kijowskiej Szkoły Ekonomicznej (KSE) z początku

¹² MilkUA.info, „Попри війну в Україні прогнозують один з п'яти кращих врожаїв за 30 років”, 20.09.2022, <http://milkua.info/uk/post/popri-vijnu-v-ukraini-prognozuut-odin-z-pati-krasih-vrozaiv-za-30-rokiv> [15.10.2022].

¹³ Interfax-Україна, „Збитки, завдані сільськогосподарському сектору внаслідок війни, становлять від 4 до 6 млрд доларів – FAO”, 29.07.2022, <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/849293.html> [6.10.2022].

września pokazały, że liczba ta wzrosła do 6,9 mld USD¹⁴. Ministerstwo Polityki Rolnej i Żywności Ukrainy uważa, że w 2022 roku państwo straciło do 10 mln ton potencjalnych zbiorów z powodu okupacji swoich terytoriów¹⁵. Natomiast pośrednie straty ukraińskiego rolnictwa na skutek działań wojennych, według badań tego ministerstwa i KSE, na dzień 15 września 2022 roku wyniosły 34,3 mld USD¹⁶. Do tej kategorii szkód zalicza się przede wszystkim straty producentów z tytułu wymuszonego zmniejszenia krajowych cen na uprawy nastawione na eksport z powodu braku możliwości planowanego eksportu produktów rolnych, wzrostu kosztów produkcji oraz niezebranych zbiorów. Pośrednie straty ponoszą też przedsiębiorstwa rolno-spożywcze, które nie są objęte rosyjskim ostrzałem, ale z powodu zakłóconej logistyki zmniejszyły produkcję i uzyskują niższe dochody.

¹⁴ KSE Institute et al., *Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на 1 вересня 2022 року*, [Київ] 2022, s. 12, https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf [6.10.2022].

¹⁵ Укрінформ, „Україна втратила до 10 мільйонів тонн потенційного врожаю”, 19.09.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3574695-ukraina-vtrati-la-do-10-miljoniv-tonn-potencijnogo-vrozau.html> [6.10.2022].

¹⁶ Center for Food and Land Use Research at Kyiv School of Economics, Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, *Огляд непрямих втрат від війни в сільському господарстві України*, вип. 2, 10 листопада 2022, s. 1, <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/lossesreportissue2ua-2.pdf> [11.11.2022].

Eksport produkcji rolnej

Przed końcem lutego 2022 roku eksport zbóż i roślin strączkowych z Ukrainy wynosił około 5,5-6 mln ton miesięcznie, co dawało około 50 mln ton rocznie. W roku gospodarczym 2021/2022 liczba ta miała sięgnąć 65 mln ton, ale pełnowymiarowa inwazja Rosji utrudniła realizację tych planów¹⁷. Niemniej pod względem eksportu Ukraina nadal pozostaje jednym z pięciu największych dostawców zboża na świecie, wysyłając trzy czwarte swojej produkcji. Należy zauważyć, że przed rosyjską inwazją dostarczała 12% światowego eksportu pszenicy, 15-20% jęczmienia, 15% kukurydzy, 19% rzepaku i ponad 50% oleju słonecznikowego¹⁸. W 2021 roku głównymi importerami ukraińskich produktów rolnych były: państwa azjatyckie – 49,1%, Unia Europejska (UE) – 30,1%, państwa afrykańskie – 13,3% oraz kraje byłego Związku Radzieckiego (z wyjątkiem bałtyckich) – 5%. W sumie te regiony zakupiły 97,5% ukraińskiej produkcji rolnej.

Główny strumień eksportowy zboża i roślin strączkowych przechodził przez porty morskie w Mikołajowie,

¹⁷ Rok gospodarczy na Ukrainie trwa od lipca do czerwca następnego roku.

¹⁸ Н. Іверук, „Розблокувати експорт зерна з України – місія нездійсненна. Які труднощі та наслідки в перспективі?”, *Юридична Газета*, 2.06.2022, <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/rozblokovati-eksport-zerna-z-ukrayini--misiya-nezdiysnenna-yaki-trudnoshchi-ta-naslidki-v-perspektiv.html> [3.10.2022]; В. Пенеля, „З України відпливли перші судна з пшеницею у рамках програми Grain from Ukraine”, *Landlord*, 17.11.2022 <https://landlord.ua/news/z-ukrainy-vidplyvly-pershi-sudna-z-pshenyteiu-u-ramkakh-prohramy-grain-from-ukraine/> [17.11.2022].

Odessie i Czarnomorsku. W rekordowym pod względem zebranych plonów 2021 roku ukraińscy rolnicy wysłali drogą morską 49,5 mln z 51,2 mln ton zboża, natomiast na transport kolejowy lub drogowy przypadało nie więcej niż 2-5% całości eksportu¹⁹. Inwazja Rosji doprowadziła do logistycznej zapaści i bezprecedensowego chaosu w eksporcie upraw zbożowych drogą lądową. Z powodu blokowania portów morskich eksporterzy zostali zmuszeni do drastycznego ograniczenia sprzedaży. W rezultacie w marcu 2022 roku Ukraina była w stanie wyeksportować transportem drogowym, kolejowym i rzecznym przez porty na Dunaju jedynie 407 tys. ton, w kwietniu – 968 tys. ton, a w maju 1,7 mln ton produkcji rolnej. Większość była wysyłana bezpośrednio przez Polskę, a w dalszej kolejności przez Rumunię i inne państwa UE.

Jednak każde z tych rozwiązań miało swoje wady. Porty dunajskie ze względu na brak barek, nabrzeży i terminali mają ograniczoną przepustowość. Z kolei logistykę kolejową i drogową utrudniają długie korki na granicach, brak wagonów i paliwa, procedury fitosanitarne, a także różnica pomiędzy europejskim i ukraińskim rozstawem torów kolejowych. Następnym wyzwaniem był brak bazy magazynowej w portach europejskich, które nie były przygotowane

¹⁹ Н. Іверук, „Розблокувати експорт зерна з України”.

do takiej ilości przeładunku zboża²⁰. Dlatego odblokowanie ukraińskich portów i wznowienie eksportu drogą morską miało kluczowe znaczenie dla ukraińskiej gospodarki.

W wyniku wyzwolenia Wyspy Węży i otwarcia ujścia Bystre na Dunaju w pierwszej połowie lipca rozpoczęły się negocjacje z Turcją i ONZ w sprawie utworzenia „korytarza zbożowego”. Zakończyły się one podpisaniem 22 lipca 2022 roku porozumienia stambulskiego, w którym wskazano porty Odesę, Piwdennyj i Czarnomorsk jako kluczowe dla eksportu ukraińskich ładunków rolnych. W efekcie 1 sierpnia, po pięciu miesiącach przestoju, państwo wznowiło eksport zboża drogą morską. Według Ministerstwa Infrastruktury Ukrainy do 14 października 2022 roku ze wspomnianych portów wypłynęły 334 statki, które wywiozły do Azji, Europy i Afryki 7,4 mln ton produktów rolnych²¹. W konsekwencji we wrześniu eksport tych produktów osiągnął 5,5 mln ton, czyli prawie tyle samo, ile Ukraina eksportowała miesięcznie przed 24 lutego 2022 roku.

Zgodnie z szacunkami rządu na eksport trafi co najmniej 45 mln ton nowych zbiorów zbóż i nasion oleistych. Dochody z tego tytułu zostaną podzielone w następujący sposób: kukurydza – 5,8 mld USD, olej słonecznikowy – 3,2 mld USD,

²⁰ H. Bazhenova, *Wojna na Ukrainie a bezpieczeństwo żywnościowe w perspektywie regionalnej i globalnej (część 2)*, „Komentarze IES”, nr 631 (143/2022), s. 1.

²¹ UkrAgroConsultant, „3 судна з 84 тис. тонн агропродукції вийшли з портів Великої Одеси”, 14.10.2022, <https://ukragroconsult.com/news/3-sudna-z-84-tys-tonn-agroprodukciji-vyishly-z-portiv-velykoyi-odesy/> [15.10.2022].

pszenica – 2,6 mld USD, rzepak – 1,6 mld USD, jęczmień – 600 mln USD, soja i produkty przetworzone – 750 mln USD. W rezultacie całkowity dochód ukraińskich rolników w roku gospodarczym 2022/2023 może wynieść około 14,6 mld USD (według obliczeń KSE „Ahrocentr”). Dla porównania, w roku gospodarczym 2021/2022 Ukraina wyeksportowała 61,52 mln ton zbóż i nasion oleistych za łączną kwotę 22,2 mld USD²².

²² H. Bazhenova, *Żniwa na Ukrainie w cieniu wojny*, „Komentarze IEŚ”, nr 696 (208/2022), s. 2.

2. Działania wojenne a środowisko naturalne

Dokumentowanie i typologia ekoprzestępstw

Zgodnie z Protokołem I do Konwencji Genewskich o ochronie ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z 1949 roku, przyjętym 8 czerwca 1977 roku, walczące państwa są zobowiązane do ochrony środowiska przed „wielkimi, długotrwałymi i poważnymi szkodami”. Zabronione jest również używanie metod i środków walki, które mają na celu lub mogą spowodować taką szkodę. Podobne stanowisko mieści się też w Deklaracji z Rio w sprawie środowiska i rozwoju, przyjętej w 1992 roku, która zawiera m.in. podstawowe zasady prawa ekologicznego. Zasada 24 Deklaracji stwierdza, że działania wojenne są nieodłącznie związane z niszczeniem

warunków do trwałego i zrównoważonego rozwoju, zatem państwa powinny przestrzegać międzynarodowego prawa, które zapewnia ochronę środowiska podczas konfliktów zbrojnych, oraz współpracować przy jego dalszym rozwoju, tam gdzie to jest konieczne. Osiem miesięcy pełnowymiarowych działań wojennych pokazało, że Federacja Rosyjska nie zamierza przestrzegać wymogów konwencji międzynarodowych określających zasady prowadzenia wojny, które pozwalają chronić środowisko naturalne.

Już w pierwszych tygodniach inwazji organy władzy państwowej wraz z organizacjami społecznymi zajmującymi się ochroną środowiska szybko zmobilizowały się i rozpoczęły prace nad rejestrowaniem przestępstw ekologicznych oraz przygotowywaniem pozwów i odezw do międzynarodowych instancji. Powstała duża liczba aplikacji, które pomagają zarówno specjalistom, jak też zwykłym obywatelom w rejestrowaniu i gromadzeniu informacji o szkodach wyrządzonych środowisku naturalnemu Ukrainy przez Rosję. W sumie od 24 lutego do końca września 2022 roku Ministerstwo Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych Ukrainy udokumentowało 2 tys. przypadków szkód środowiskowych spowodowanych działaniami armii rosyjskiej na terytorium Ukrainy oraz Morza Czarnego i Azowskiego²³. Państwo po-

²³ В. Власенко, „РФ завдала нам екологічної шкоди на мільярди євро”, *Урядовий кур'єр*, 5.10.2022, <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/rf-zavdala-nam-ekologich-noyi-shkodi-na-milyardi-ye/> [12.10.2022].

niosło straty w wysokości 1,3 bln UAH, czyli prawie 36 mld EUR (według Państwowej Ekologicznej Inspekcji Ukrainy). Z tego prawie jedna trzecia, czyli ponad 407,3 mld UAH, to szkody wyrządzone w zasobach lądowych Ukrainy. Państwowi inspektorzy stale odnotowują zanieczyszczenie gruntu fragmentami amunicji, zniszczonymi budynkami i obiektami infrastruktury, a także skażenie gleby substancjami niebezpiecznymi, które zatrują zarówno ziemię, jak i wody gruntowe. Zgodnie z przyjętą przez rząd Ukrainy metodologią wyliczania zanieczyszczenia atmosfery w trakcie działań wojennych w wyniku emisji zanieczyszczeń wznoszących się w powietrze podczas pożarów wywołanych ostrzałem, szkody w atmosferze można szacować na ponad 176,5 mld UAH²⁴.

Ministerstwo Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych Ukrainy odnotowało następujące przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu:

- uszkodzenia obiektów jądrowych oraz potencjalne zagrożenie radiacyjne i jądrowe;
- zniszczenia i uszkodzenia infrastruktury oraz obiektów przemysłowych, które doprowadziły do znacznego zanieczyszczenia środowiska;
- zanieczyszczenia spowodowane bezpośrednio działaniami wojennymi (tzw. *military waste*);

²⁴ Державна екологічна інспекція України, „Держекоінспекція: за 7 місяців війни найбільшу шкоду завдано земельним ресурсам, понад 407,3 млрд гривень”, 5.10.2022, <https://www.dei.gov.ua/posts/2385> [12.10.2022].

- niszczenie rezerwatów oraz innych obszarów szczególnie chronionych;
- minowanie i zanieczyszczenie dróg wodnych.

Uszkodzenia obiektów jądrowych oraz potencjalne zagrożenie radiacyjne i jądrowe

24 lutego 2022 roku wojska rosyjskie zajęły Czarnobylską Elektrownię Jądrową oraz inne obiekty jądrowe w Czarnobylskiej Strefie Wykluczenia. W elektrowni natychmiast utworzono bazę do przechowywania amunicji i transportu sprzętu wojskowego, a jej personel zatrzymano na 600 godzin jako zakładników. 9 marca odbyło się awaryjne odłączenie elektrowni, co uniemożliwiło kontrolę parametrów bezpieczeństwa jądrowego i radiacyjnego w jej obiektach. Istotne, że przedłużające się wyłączenie prądu mogło doprowadzić do przegrzania i odparowania substancji radioaktywnych znajdujących się w magazynie wypalonego paliwa jądrowego (składa się w nim ponad 22 tys. zestawów wypalonego paliwa z reaktorów). Po czterech dniach Ukrainie udało się wznowić dostawy prądu i ustabilizować sytuację, a jednocześnie uchronić kraj oraz inne państwa europejskie od zanieczyszczenia substancjami radioaktywnymi.

Wojska rosyjskie opuściły teren strefy wykluczenia dopiero 31 marca, wycofując się w kierunku granicy. Podczas swojego pobytu uszkodziły prawie całą powierzchnię biurową w obiektach elektrowni, zniszczyły jej wieloletnie archiwum i spłądowały nowoczesne Centralne Laboratorium

Analityczne, zawierające prawie 100 jednostek najwyższej jakości nowoczesnego sprzętu. Ponadto liczne prace fortyfikacyjne na terenie silnie skażonego promieniotwórczo Czerwonego Lasu doprowadziły do uwolnienia radioaktywnego pyłu i zwiększonego tła promieniowania. Według wstępnych szacunków straty spowodowane okupacją elektrowni i strefy wykluczenia przekroczyły ponad 2,5 mld UAH (około 68 mln USD)²⁵.

Obecnie celem wojsk rosyjskich jest nadal Południowo-ukraińska Elektrownia Jądrowa pod Mikołajowem, która od kwietnia znajduje się pod ostrzałem rakietowym²⁶. Jednak największe zagrożenie dla bezpieczeństwa radiacyjnego świata niesie Zaporoska Elektrownia Jądrowa (ZAES), posiadająca sześć reaktorów o mocy 1000 MW każdy. Ta największa działająca w Europie i dziewiąta pod względem mocy na świecie elektrownia jądrowa oraz jej miasto satelickie Enerhodar zostały zajęte przez armię rosyjską 4 marca. ZAES od razu przekształcono w bazę wojskową, na terenie której stacjonują wojska rosyjskie, a także jednostki ciężkiego sprzętu i wiele materiałów wybuchowych. Ponadto prze-

²⁵ O. Попов, „Окупанти завдали збитків у Чорнобильській зоні на понад 2,5 млрд гривень”, *Київвлада*, 19.05.2022, <https://kievvlast.com.ua/news/okupanti-zavdali-zbitkiv-u-chornobilskij-zoni-na-ponad-25-mlrd-griven>. [5.10.2022].

²⁶ Sytuacja na koniec października 2022 roku.

bywają tam nielegalnie członkowie rosyjskiej państwowej korporacji energii jądrowej „Rosatom”²⁷.

Od początku sierpnia prowadzone są regularne ostrzały elektrowni ZAES i leżącego nieopodal niej miasta Enerhodar, co nie tylko skutkowało jej kilkukrotnym całkowitym odłączeniem od sieci energetycznej, ale także stworzyło ryzyko wycieku wodoru i rozpylenia substancji radioaktywnych. Działania militarne w tej strefie potępiły już UE, ONZ oraz Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej (MAEA), a kraje G7 domagają się od Rosji natychmiastowego zwrotu Ukrainie kontroli nad ZAES. Żądanie, by Federacja Rosyjska niezwłocznie wycofała swoje siły zbrojne z terytorium zakładu, wysunęły 43 państwa. Niemniej, pomimo licznych próśb i apeli ukraińskich urzędników o pomoc w wycofaniu wojsk rosyjskich z terenu elektrowni i ustanowieniu stref zdemilitaryzowanych wokół ukraińskich elektrowni jądrowych, wspólnocie międzynarodowej nie udało się poczynić zdecydowanych kroków w kierunku bezpieczeństwa obiektów jądrowych kraju.

Zniszczenia i uszkodzenia infrastruktury oraz obiektów przemysłowych

Rosyjskie ostrzały rakietowe powodują znaczące pożary w obiektach ukraińskiej infrastruktury krytycznej, złasz-

²⁷ H. Bazhenova, *Wojna na Ukrainie: przestępstwa przeciwko środowisku (część 1)*, „Komentarze IEŚ”, nr 605 (117/2022), s. 1-2.

cza w magazynach ropy naftowej i zakładach chemicznych. Obecnie w Państwowym Rejestrze Potencjalnie Niebezpiecznych Obiektów Ukrainy znajdują się informacje o ponad 23 tys. obiektów²⁸, w tym o prawie 3 tys. magazynów, w których przechowywane są wysoce toksyczne pestycydy. Przeważająca ich liczba znajduje się w obwodach donieckim, dniepropietrowskim, zaporoskim, charkowskim i lwowskim²⁹. Wiele z tych obiektów usytuowanych jest w strefie aktywnych działań wojennych.

Według stanu na 5 września 2022 roku wysokość bezpośrednich szkód wyrządzonych infrastrukturze Ukrainy w czasie wojny sięgnęła już 114,5 mld USD, podczas gdy łączne szkody spowodowane zniszczeniem i uszkodzeniem 412 przedsiębiorstw przemysłowych wyniosły 9,7 mld USD. Ponadto stale rośnie liczba zniszczonych i uszkodzonych obiektów świadczących usługi społeczne (jest ich już 141), a także placówek kultury, sportowych i turystycznych (1153)³⁰. Najbardziej ucierpiały one w obwodach kijowskim, doniec-

²⁸ Do tego typu obiektów należą: zakłady przemysłowe, kopalnie, kamieniołomy, główne gazociągi, ropociągi, wodociągi, węzły kolejowe, mosty, tunele, składowiska i wysypiska odpadów przemysłowych, magazyny substancji niebezpiecznych itp. Государственная архивная служба Украины, Государственный департамент страхового фонда документации, „Государственный реестр потенциально опасных объектов”, 13.10.2015, <https://sfd.archives.gov.ua/RUS/page4.html> [5.09.2022].

²⁹ Є. Засядько, „Місяць війни. Злочини проти довкілля”, 28.03.2022, <https://eco-action.org.ua/zlochyny-proty-dovkillia.html> [6.09.2022].

³⁰ Podany jest stan na 5 września 2022 roku. Wskutek późniejszych ostrzałów rakietami i dronami liczba ta znacznie wzrosła.

kim, ługańskim, charkowskim, mikołajowskim i zaporoskim. Zniszczenia te powodują duże szkody w ekosystemach oraz prowadzą do znacznego zanieczyszczenia środowiska, a mianowicie zatrucia powietrza, ziemi, rzek, wód podziemnych i powierzchniowych oraz akwenu Morza Czarnego i Morza Azowskiego szczególnie niebezpiecznymi substancjami, drastycznie zmniejszając populacje gatunków roślin i zwierząt³¹.

Wojna Rosji na Ukrainie przyspiesza zmiany klimatyczne i skutkuje wzrostem emisji gazów cieplarnianych. Według Ministerstwa Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych Ukrainy w ciągu siedmiu miesięcy wojny pożary lasów, bombardowania rafinerii ropy naftowej i obiektów przemysłowych spowodowały emisję do atmosfery co najmniej 31 mln ton węgla. Minister tego resortu powiedział, że potencjalnie co najmniej 79 mln ton gazów cieplarnianych zostanie wyprodukowanych podczas powojennej odbudowy i przywracania infrastruktury miast i wsi Ukrainy³².

Zanieczyszczenia spowodowane bezpośrednio działaniami wojennymi

W ciągu ośmiu miesięcy agresji militarnej armia rosyjska wystrzeliła do celów wojskowych i cywilnych na Ukrainie

³¹ Kyiv School of Economics, „Загальна сума прямих збитків інфраструктури зросла до \$114.5 млрд”, 8.09.2022, https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-priamih-zbitkiv-infrastrukturi-zroslo-do-114-5-mlrd/?fbclid=IwAR2Pp_OT_KC-nMSVSHpmOrRDAXrWml9PU_QbP7aBCCk5r2pPmwTgljdG6MGY [5.10.2022].

³² В. Власенко, „РФ завдала нам екологічної шкоди”.

prawie 4,5 tys. rakiet dalekiego zasięgu³³. Jednocześnie Siły Zbrojne Ukrainy w ciągu niecałych ośmiu miesięcy wojny zniszczyły 15,7 tys. jednostek rosyjskiego sprzętu wojskowego³⁴. Ponadto dziesiątki czołgów i ciężkiego sprzętu zatoneło w ukraińskich bagnach, naturalnych zbiornikach wodnych i na terenach podmokłych. Ogółem zbiorniki wodne spowodowały lub zablokowały około 10-25% całego rosyjskiego sprzętu wojskowego.

Warto również podkreślić, że w wyniku pełnowymiarowej inwazji Federacji Rosyjskiej prawie połowa terytorium Ukrainy jest skażona minami i urządzeniami wybuchowymi. Mimo że udało się już zmniejszyć obszar potencjalnie niebezpiecznego terytorium z 300 tys. kilometrów kwadratowych do 185 tys., sytuację komplikuje ciągły ostrzał terenów w obwodach ługańskim, donieckim, dniepropietrowskim, zaporożskim, mikołajowskim, odeskim, charkowskim, sumskim, oraz czernihowskim³⁵.

³³ В. Зеленський, „Можна позбавити сенсу альянс Росії та Ірану, якщо ми будемо діяти разом – звернення Президента України Володимира Зеленського до учасників Саміту демократії Haaretz”, *Президент України*, 24.10.2022, <https://www.president.gov.ua/news/mozhna-pozbaviti-sensu-alyans-rosiyi-ta-iranu-yaksho-mi-bude-78681> [24.10.2022].

³⁴ Слово і Діло, „Втрати російської армії в Україні перевищили 63 тисячі військових”, 11.10.2022, <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/11/novyna/bezpeka/vtraty-rosijskoyi-armiyi-ukrayini-perevyshhyly-63-tysyachi-vijskovykh> [15.10.2022].

³⁵ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, „Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 1-7 вересня 2022 року”, 10.09.2022, <https://mepr.gov.ua/news/39747.html> [3.10.2022].

W sumie od momentu rozpoczęcia pełnowymiarowej inwazji do 5 października 2022 roku na terytorium Ukrainy zneutralizowanych zostało 223,3 tys. przedmiotów wybuchowych – w tym 2122 bomby lotnicze – oraz zbadano obszar o powierzchni 71,96 tys. ha³⁶. Zniszczony sprzęt wojskowy i amunicja, a także zdetonowane rakiety i bomby lotnicze zanieczyszczają atmosferę, glebę i wody gruntowe Ukrainy chemikaliami, w tym metalami ciężkimi. Szczególnie niebezpieczne jest dostanie się sprzętu wojskowego do rzek i jezior, ponieważ utlenianie się metali oraz związków chemicznych może negatywnie odbić się na jakości wody.

Niszczenie rezerwatów oraz innych obszarów szczególnie chronionych

Geografia i klimat Ukrainy złożyły się na ogromne bogactwo flory i fauny. Na terytorium tego państwa przypada 35% różnorodności biologicznej Europy, a mianowicie 70 tys. gatunków roślin i zwierząt, z których wiele jest rzadkich lub endemicznych, czyli charakterystycznych tylko dla tego terenu. Działania wojenne objęły jedną trzecią obszaru rezerwatów przyrody Ukrainy (około 1,2 mln ha). W wyniku skutecznej ofensywy armii ukraińskiej obszar ten zmniejszył się do 20% – według stanu na początek października 2022 roku.

³⁶ Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, „Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 29 вересня – 5 жовтня 2022 року”, 8.10.2022, <https://mepr.gov.ua/news/39975.html> [9.10.2022].

Znaczne straty ponoszą chronione obiekty przyrody, m.in. rezerваты przyrody i biosfery, parki narodowe, ogrody zoologiczne i narodowe parki przyrody. Obecnie na terenach okupowanych znajduje się osiem rezerwatów i dziesięć parków narodowych³⁷. Do najbardziej znanych należą: największy w Europie rezerwat stepowy Askania Nowa i Czarnomorski Rezerwat Biosfery (obiekty chronione przez UNESCO). Z powodu wojny są one narażone na całkowite zniszczenie.

Zagrożonych wyginieciem jest również blisko 200 obszarów Sieci Szmaragdowej (2,9 mln ha), stworzonych w celu zachowania gatunków oraz siedlisk roślin i zwierząt potrzebujących ochrony na poziomie europejskim. Są to zwłaszcza niedźwiedzie brunatne, bociany czarne, rysie, orły bieliki oraz wiele innych gatunków zwierząt i roślin. Areały niektórych rzadkich i endemicznych gatunków i ich siedliska znajdują się w strefie aktywnych działań wojennych, co zagraża ich istnieniu. Należą do nich m.in. dziewicze nieorane stepy, kredowe zbocza w obwodzie donieckim, siedliska przybrzeżne w regionach południowych oraz bagna na północy kraju.

Niszczony są również tereny na Morzu Azowskim i Morzu Czarnym oraz w dolnym biegu Dunaju i Dniepru, chronione przez Międzynarodową Konwencję Ramsarską o terenach podmokłych, o powierzchni 397,7 tys. ha (The Ramsar

³⁷ В. Власенко, „РФ завдала нам екологічної шкоди”; Open Дністер, „Природні чудеса України в окупації: Росія взяла в полон заповідники та нацпарки”, 8.10.2022, <https://dnister.in.ua/articles/242093/prirodni-chudesa-ukraini-v-okupacii-rosiya-vzyala-v-polon-zapovidniki-ta-nacparki> [9.10.2022].

Convention on Wetlands). Te tereny podmokłe uznawane są za obszary o znaczeniu międzynarodowym, np. Dunajski Rezerwat Biosfery. Niepowetowaną stratą było zniszczenie podczas ostrzału Charkowa banku roślinnych zasobów genowych – jedynego na Ukrainie i jednego z największych na świecie – w którym przechowywano próbki ponad 160 tys. odmian roślin i ich hybryd z całego świata.

Minowanie i zanieczyszczenie dróg wodnych

Minowanie i zanieczyszczenie naturalnych krajobrazów i gruntów rolnych minami oraz innymi przedmiotami wybuchowymi to kolejne zagrożenie dla środowiska naturalnego Ukrainy. Wybuchy min powodują znaczne skażenie chemiczne gleb metalami ciężkimi i substancjami toksycznymi. Ich wysoka koncentracja sprawia, że gleba jest niebezpieczna i w niektórych przypadkach nie nadaje się do dalszego wykorzystania rolniczego. Prowadzenie działalności gospodarczej na takich terenach bez uprzednich poważnych prac rekultywacyjnych doprowadzi w przyszłości do istotnego zagrożenia dla organizmów ludzkich. Ponadto detonacje materiałów wybuchowych wywołują pożary lasów oraz znacznie komplikują ich gaszenie. Przy tym bardzo często armia rosyjska nie dopuszcza specjalistów ukraińskich do likwidowania pożarów i usuwania pozostałych zniszczeń. Według danych ONZ Ukraina jest obecnie jednym z najbardziej zaminowanych państw na świecie. Rozminowywanie kraju może potrwać do 5-10 lat.

Ponadto podczas rosyjskiej ofensywy zostały poważnie uszkodzone systemy wodociągowe, komunikacyjne i kanalizacyjne, szczególnie w obwodach donieckim, ługańskim, charkowskim, zaporoskim i mikołajowskim. Zagraża to zapasom słodkiej wody i powoduje zanieczyszczenie rzek³⁸. Poważnym zagrożeniem jest rosyjska okupacja elektrowni wodnej w Nowej Kachowce. Otwarcie dwóch śluz doprowadziło do częściowego zalania Nowej Kachowki, nabrzeża i miejscowego parku. W przypadku uszkodzenia zapory na Zbiorniku Kachowskim – największym w kraju – istnieje zagrożenie podtopieniem Chersonia i rozlewisk Dniepru, będących unikalnym obiektem ochrony przyrody.

³⁸ H. Bazhenova, *Wojna na Ukrainie: przestępstwa przeciwko środowisku (część 2)*, „Komentarze IEŚ”, nr 606 (118/2022), s. 1-2.

3.

Wyzwania dla dziedzictwa kulturowego

Skala zniszczeń

Przed rozpoczęciem militarnej inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainie istniało ponad 5 tys. muzeów, 65 rezerwatów historycznych i kulturalnych oraz około 170 tys. zabytków, w tym siedem obiektów światowego dziedzictwa UNESCO (jeden z nich znajduje się na terytorium Krymu). Do 6 października 2022 roku zarejestrowano 540 przypadków zbrodni wojennych armii rosyjskiej przeciwko dziedzictwu kulturowemu w 14 obwodach Ukrainy oraz w Kijowie. Najbardziej ucierpiały pod tym względem obwody doniecki, charkowski, kijowski, ługański, czernihowski, sumski,

zaporoski i mikołajowski. Najmniej zniszczeń dziedzictwa kulturowego odnotowano w obwodach żytomierskim, chersońskim, dnipropietrowskim, odeskim, winnickim, lwowskim oraz w Kijowie³⁹.

Przed 6 października 2022 roku Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy zweryfikowało uszkodzenie 161 obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym 23 zabytków o znaczeniu narodowym, 129 zabytków o znaczeniu lokalnym i 9 obiektów nowo odkrytych, a także 143 cennych historycznych zabytków⁴⁰. Ponadto zniszczono lub uszkodzono 377 obiektów sztuki i instytucji kultury, w tym: 169 budynków sakralnych, 75 domów kultury, teatrów, kin i innych ośrodków artystycznych, 52 pomniki i dzieła sztuki, 45 bibliotek, 36 muzeów i rezerwatów (stan na 3 sierpnia 2022 roku)⁴¹. Warto jednak podkreślić, że wszystkie liczby dotyczące zniszczeń są orientacyjne, ponieważ obecnie trudno

³⁹ Укрінформ, „Станом на жовтень МКІП зафіксувало 540 пошкоджень об'єктів культурної інфраструктури”, 7.10.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3588369-stanom-na-zovten-mkip-zafiksuvalo-540-poskodzen-obektiv-kulturnoi-infrastrukturi.html> [15.10.2022]; Читомо, „Росія вчинила вже 500 воєнних злочинів проти культурної спадщини України”, 5.09.2022, <https://chytomo.com/rosiia-vchynyla-vzhe-500-voiennykh-zlochyniv-proti-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/> [15.10.2022].

⁴⁰ Укрінформ, „Станом на жовтень МКІП зафіксувало 540 пошкоджень”.

⁴¹ Міністерство культури та інформаційної політики України, „МКІП зафіксувало півтисячі епізодів воєнних злочинів РФ проти українських об'єктів культурної спадщини та закладів культури”, 4.09.2022, <https://mkip.gov.ua/news/7646.html> [14.10.2022].

jest uzyskać informacje z czasowo okupowanych terytoriów i miejsc aktywnych działań wojennych.

W wyniku rosyjskiej agresji zostało spalone Narodowe Muzeum Literacko-Pamięciowe Hryhorija Skoworody – wielkiego ukraińskiego filozofa, którego 300. rocznica urodzin przypada na rok 2022 – znajdujące się we wsi Skoworodyniwna (obwód charkowski), oraz Muzeum Historii i Krajoznawstwa we wsi Iwanków pod Kijowem, w którym znajdowały się prace wybitnej ukraińskiej malarki ludowej, przedstawicielki tzw. sztuki naiwnej – Marii Prymaczenko. Udało się jednak uratować znaczną część z ich kolekcji i przenieść w bezpieczne miejsce. Niemal całkowicie zniszczono budynki: Donieckiego Akademickiego Obwodowego Teatru Dramatycznego w Mariupolu, Miejskiego Krajoznawczego Muzeum w Ochtyrce (obwód sumski), dawnego kina im. Szczorsa w centrum Czernihowa oraz wieloprofilowego gimnazjum w Łysyczańsku, które było zabytkiem architektury belgijskiej końca XIX wieku (obwód ługański). Zniszczone zostało nawet jedyne na Ukrainie muzeum rosyjskiego poety Siergieja Jesienina, które mieściło się w jednej ze szkół Charkowa od 2010 roku.

Uszkodzono również gmachy Charkowskiego Muzeum Sztuki i mariupolskiego Muzeum Sztuki im. Archipa Kuindźego, a także Sobór Zaśnięcia Matki Bożej w Charkowie i zespół klasztoru Trójcy-Eliasza w Czernihowie. Ponadto w wyniku licznych ostrzałów znacznych uszkodzeń doznała Ławra Świętogórska – jedna z trzech prawosławnych ławr

Ukrainy – która od początku rosyjskiej inwazji znajdowała się w strefie aktywnych działań wojennych. Niszczone są także stanowiska archeologiczne, m.in. w wyniku przemieszczania się wojsk i budowy obiektów fortyfikacyjnych. Jednak wciąż trwają dyskusje na temat tego, w jaki sposób należy udokumentować te zniszczenia.

Ratowanie dziedzictwa kulturowego

Mimo licznych apeli dyrekcji muzeów Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy przed 24 lutego 2022 roku nie wydało żadnych zaleceń dotyczących wczesnej ewakuacji dóbr kultury. W związku z tym władze części muzeów, galerii i rezerwatów zdecydowały się na samodzielne zabezpieczenie swoich najcenniejszych eksponatów. Przykładowo najbardziej wartościowe części zbiorów muzeów Odessy, Dniepra, Charkowa, Sum, Czernihowa, Winnicy i Żytomierza pod pozorem wystaw gościnnych zostały jeszcze przed inwazją rosyjską wywiezione na zachodnią Ukrainę.

Istotną rolę w ratowaniu zabytków odegrały liczne inicjatywy społeczne. Jedną z nich było lwowskie Centrum Ratowania Dziedzictwa Kulturowego, które od marca 2022 roku udziela pomocy muzeom, placówkom kultury oraz obiektom sakralnym w zakresie zachowania ich zbiorów⁴². W ciągu pierwszych 100 dni swojej działalności po-

⁴² В. Тиравський, „Як ентузіасти у Львові рятували культурну спадщину від російських ракетних обстрілів”, *Foreign Ukraine*, 13.09.2022, <https://foreignu->

nad 50 ukraińskich muzeów i innych placówek otrzymało za pośrednictwem centrum pomoc zarówno finansową, jak i w postaci materiałów do pakowania, konserwacji i ochrony. Aktywnie funkcjonował też Sztab Ratowania Dziedzictwa, utworzony 3 marca 2022 roku na bazie społecznego stowarzyszenia „Tustań” we Lwowie i Muzeum Rewolucji Godności w Kijowie. Grupa inicjatywna tego sztabu dostarczała materiały opakowaniowe i pomoc humanitarną instytucjom muzealnym w 19 obwodach Ukrainy, a także udzielała im przestrzeni w chmurze do przechowywania materiałów cyfrowych. Działania Sztabu są koordynowane przez Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Edukacji, Nauki i Kultury (UNESCO), Międzynarodową Radę Muzeów (ICOM), Międzynarodowy Ośrodek Studiów nad Ochroną i Restauracją Dóbr Kultury (ICCROM) oraz inne organizacje międzynarodowe.

Ponadto prężnie działało Muzealne Centrum Kryzysowe, pomagające niewielkim instytucjom i ich pracownikom, nieposiadającym własnych środków do ewakuacji. Pierwszeństwo przyznano muzeom z małych miast i wsi we wschodniej i południowej Ukrainie, którym wolontariusze dostarczali gaśnice i materiały do pakowania oraz pomagali w wywożeniu zbiorów, a ich pracownikom zapewniali wsparcie finansowe. Kolejna instytucja, która pomagała zachować obiekty

kraines.com/2022/09/13/how-enthusiasts-in-lviv-saved-cultural-heritage-from-russian-missile-attacks/ [14.10.2022].

kultury nieobjęte czerwonymi listami, to iwanofrankowska galeria „Pokój Asortymentowy” („Асортиментна кімната”). Wolontariusze tej galerii dostarczali pomoc humanitarną do regionów, które ucierpiały w czasie wojny, oraz ewakuowali artystów i dzieła sztuki z terenów narażonych na bombardowania⁴³.

Ukraińscy przedsiębiorcy, organizacje społeczne i wolontariusze również aktywnie zaangażowali się w ochronę zabytków nieruchomych w różnych miastach, przykrywając je materiałami ognioodpornymi, tarczami ze sklejki i workami z piaskiem. W ten sposób starali się chronić je przed uszkodzeniami, jakie mogą spowodować odłamki, pożar czy fala uderzeniowa. Część sprzętu do konserwacji ukraińskich zabytków, zwłaszcza sprzęt przeciwpożarowy, Ukraina otrzymała z Polski. Wśród pierwszych pomników, które pospieszyli ratować mieszkańcy Odessy, był pomnik prominentnego francuskiego polityka i zasłużonego gubernatora Odessy księcia de Richelieu, będący symbolem miasta od 1828 roku. Podobnie w Charkowie, mimo ciągłych ostrzałów, zabezpieczono piaskiem pomnik ukraińskiego poety Tarasa Szewczenki. Do połowy kwietnia w ten sposób zostało ochronionych około 30 obiektów w Kijowie.

⁴³ Discover Ukraine, „Перемогти і зберегти: як в Україні захищають пам'ятки від війни”, 20.04.2022, <https://discover.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyschayut-pamyatky-vid-viyny> [11.10.2022].

Ochrona międzynarodowa i pomoc zagranicznych partnerów

Zarówno Ukraina, jak też Federacja Rosyjska są stronami Konwencji Haskiej o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z dnia 14 maja 1954 roku. Strony tej umowy zobowiązały się do ochrony dóbr kultury przed uszkodzeniem, zniszczeniem, kradzieżą, grabieżą i nielegalnym zajęciem podczas wojny lub konfliktu zbrojnego. Oba państwa są również stronami Pierwszego Protokołu do tej Konwencji, który m.in. reguluje zachowanie i przemieszczanie dóbr kultury na wypadek okupacji i wojny. Dodatkowo 30 kwietnia 2020 roku Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła Ustawę „O przystąpieniu Ukrainy do Drugiego Protokołu do Konwencji Haskiej o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego”, która szczegółowo określa implementację zasad Konwencji. Dotyczy zwłaszcza osobistej odpowiedzialności karnej za niszczenie i wywożenie zabytków historycznych, ruchomego czy nieruchomego dziedzictwa kulturowego oraz stwierdza, że umyślne niszczenie zabytków traktowane jest jako zbrodnia wojenna. Rosja nie przystąpiła do Drugiego Protokołu do Konwencji Haskiej, co może w przyszłości komplikować pociągnięcie jej do odpowiedzialności.

Od pierwszych dni wojny partnerzy zagraniczni Ukrainy z Polski, Łotwy, Słowenii, Szwajcarii, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Danii, Norwegii, Finlandii i innych państw aktywnie działali na rzecz zachowania ukraińskiego dziedzictwa kulturowego i historycznego, zapewniając pomoc material-

ną, techniczną i finansową. Przykładowo przedstawiciele polskich muzeów na początku marca powołali Komitet Pomocy Muzeom Ukrainy, mający na celu pomoc wszystkim ukraińskim muzeom i instytucjom kultury w zabezpieczeniu zbiorów, najcenniejszych pamiątek i zabytków kultury ukraińskiej oraz pomoc w dokumentacji, digitalizacji i inwentaryzacji ich zbiorów. Do 22 kwietnia 2022 roku wsparcie Komitetu dotarło do 40 placówek muzealnych i instytucji kultury Charkowa, Kijowa, Dniepra, Lwowa, Winnicy i innych miast⁴⁴.

Dodatkowo wszystkie obiekty dziedzictwa kulturowego Ukrainy są archiwizowane cyfrowo przez wolontariuszy z międzynarodowego projektu Saving Ukrainian Cultural Heritage Online (Ratowanie ukraińskiego dziedzictwa kulturowego w Internecie, SUCHO). W skład zespołu wchodzi ponad 1500 bibliotekarzy, archiwistów, badaczy, programistów i informatyków amatorów. Do połowy października 2022 roku udało się uratować ponad 50 TB zeskanowanych dokumentów, dzieł sztuki i wielu innych materiałów cyfrowych z ponad 5 tys. stron internetowych ukraińskich instytucji kultury zajmujących się dziedzictwem kulturowym, m.in. muzeów, bibliotek i archiwów. Zaczęła się już druga faza projektu SUCHO, która polega na koordynowaniu transportu

⁴⁴ L. Lemaniak, „Polska pomaga muzeom na Ukrainie. Komitet przekazał pieniądze”, *i.pl*, 30.04.2022, <https://i.pl/polska-pomaga-muzeom-na-ukrainie-komitet-przekazal-pieniadze/ar/c1-16317733> [12.10.2022]; H. Bazhenova, *Ochrona dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie wojny*, „Komentarze IEŚ”, nr 595 (107/2022), s. 1-2.

sprzętu do digitalizacji, wystawianiu ukraińskiej kultury online i organizowaniu szkoleń dla ukraińskich pracowników instytucji kultury w zakresie metod digitalizacji⁴⁵.

⁴⁵ *Saving Ukrainian Cultural Heritage Online*, <https://www.sucho.org> [13.10.2022]; zob. również K. Kiebuziński, „Ukraińska kultura i książki: biblioteki na całym świecie pomagają je chronić”, *The European Times*, 11.04.2022, <https://www.europeantimes.news/pl/2022/04/biblioteki-kultury-i-ksiazek-ukraińskich-na-całym-swiecie-pomagają-je-chronić/> [15.10.2022].

4. Konsolidacja społeczeństwa obywatelskiego

Rozwój ruchu wolontariackiego

W porównaniu z innymi państwami ukraiński ruch wolontariacki jest zjawiskiem stosunkowo młodym. Według rankingu World Giving Index w 2010 roku Ukraina zajmowała 150 miejsce na świecie, jeśli chodzi o zaangażowanie w wolontariat, przy czym aktywność na tym polu wykazywało jedynie 5% ludności kraju⁴⁶. Szczególny pod tym względem był czas Euromajdanu i początek konfliktu zbrojnego na Don-

⁴⁶ Charities Aid Foundation (CAF), *The World Giving Index 2010*, West Malling 2010, s. 7.

basie w 2014 roku. Wówczas to właśnie ruch wolontariacki najbardziej jednoczył społeczeństwo ukraińskie, organizacje pozarządowe, grupy ludzi gotowych do rozwiązania najbardziej palących i bolesnych problemów kraju. Inicjatywy, które wtedy powstały, pokazały wysoki poziom świadomości obywatelskiej społeczeństwa ukraińskiego i jego zdolność do efektywnej samoorganizacji.

Ruchy te zaczęły swoją działalność od pomocy uczestnikom Euromajdanu, a następnie skupiły się na uzupełnianiu zaopatrzenia armii ukraińskiej: żołnierzom kupowano elementy umundurowania, obuwie, hełmy, kamizelki kuloodporne, kamery termowizyjne, drony i zestawy medyczne. W ciągu kilku miesięcy inicjatywy wolontariuszy przekształciły się w potężne organizacje, których aktywność miała na celu zaspokojenie niemal wszystkich potrzeb zarówno sił bezpieczeństwa, jak i ludności cywilnej dotkniętej konfliktem zbrojnym. Wśród wielu przedsięwzięć wolontariatu mających na celu przeciwdziałanie agresji Rosji można wyróżnić cztery główne obszary:

- gromadzenie i dostarczanie niezbędnych zasobów do strefy Operacji Antyterrorystycznej (żywność, odzież, leki, amunicja, pojazdy, sprzęt wojskowy);
- udzielanie pomocy medycznej ofiarom działań wojennych, wyposażanie szpitali i przychodni;
- udzielanie pomocy wewnątrznie przesiedlonym osobom, m.in. prawnej, humanitarnej, psychologicznej czy bytowej;

- poszukiwanie zaginionych żołnierzy i działania na rzecz uwolnienia więźniów⁴⁷.

Zaobserwowano wówczas gwałtowny wzrost liczby rejestrowanych przez urzędy państwowe organizacji społecznych i charytatywnych. W efekcie już w 2018 roku Ukraina przesunęła się na 81 miejsce w rankingu World Giving Index⁴⁸. Od tego czasu intensywność ruchu wolontariackiego w kraju była różna. Jednak można stwierdzić, że społeczeństwo ukraińskie na każdy kolejny kryzys reagowało aktywnymi działaniami i szybką samoorganizacją. Tak było podczas pierwszej blokady z powodu COVID-19 wiosną 2020 roku i po wybuchu pełnowymiarowej agresji 24 lutego 2022 roku. Setki obywateli Ukrainy zaczęły wspierać siły zbrojne i pomagać wewnętrznym przesiedleńcom.

Według Ministerstwa Sprawiedliwości Ukrainy od 24 lutego do 30 czerwca 2022 roku w państwie zarejestrowano 4365 organizacji społeczeństwa obywatelskiego, w tym 3364 charytatywne i 1001 społecznych⁴⁹. W samym tylko kwietniu pojawiło się 1199 nowych organizacji charytatyw-

⁴⁷ В. Попов, „Ефективні цивільно-військові відносини – ключ до перемоги”, *Defense express*, 28.08.2019, <https://old.defence-ua.com/index.php/statti/8276-efektyvni-tsyvilno-viyskovi-vidnosyny-klyuch-do-peremohy> [3.10.2022].

⁴⁸ CAF, *CAF World Giving Index 2018: A Global View of Giving Trends*, West Malling 2018, s. 9.

⁴⁹ Центр демократії та верховенства права, „За час повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських благодійних організацій”, 21.07.2022, <https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/> [1.10.2022].

nych, w tym 93 międzynarodowe⁵⁰. Kluczową różnicą między tymi organizacjami są cele ich działania: charytatywne zajmują się działalnością humanitarną, podczas gdy społeczne mają na celu połączenie wysiłków dla rozwiązania konkretnych problemów. Część organizacji powstała niedawno, natomiast pozostałe wcześniej funkcjonowały nieformalnie, a teraz wystąpiły o uzyskanie oficjalnego statusu. Warto podkreślić, że przytoczone wyżej liczby znacznie przewyższają dane z 2021 roku, w którym pojawiły się łącznie 792 nowe organizacje charytatywne, z czego tylko w kwietniu 94⁵¹.

Istniejące organizacje wolontariackie dzielą się na oficjalne i nieoficjalne. Oficjalne organizacje są zobowiązane do posiadania państwowej rejestracji, co pozwala im współpracować z instytucjami międzynarodowymi i osobami prawnymi, a także przyciągać inwestycje i otrzymywać dotacje od rządu Ukrainy. Takie organizacje dysponują zwykle szerokim wachlarzem pomocy: mogą kupować zwłaszcza duże partie amunicji i sprzętu wojskowego w sąsiednich państwach, a także przyjmować pomoc finansową lub materialną w postaci różnych produktów z zagranicznych fundacji. Nieoficjalne organizacje wolontariackie powstają spontanicznie, nie mają statusu prawnego, działają we własnym imieniu

⁵⁰ Vkursi Pro, „Динаміка реєстрацій благодійних організацій під час війни: дослідження Vkursi та Zagoriy Foundation”, 13.05.2022, <https://vkursi.pro/news/content/splesk-reiestratsiy-blahodiynykh-orhanizatsiy-doslidzhennia-vkursi-ta-zagoriy-foundation-234986> [1.10.2022].

⁵¹ Ibidem.

jako osoby prywatne i nie mogą przyjmować finansowania od osób prawnych. Najczęściej zaspokajają one niewielki zakres potrzeb, na przykład zbierają żywność i rzeczy dla poszkodowanych podczas działań wojennych lub kupują uzbrojenie dla konkretnych osób – krewnych lub znajomych z jednostek obrony terytorialnej.

Kierunki i skuteczność wolontariatu

Od czasu pełnowymiarowej agresji Federacji Rosyjskiej ruch wolontariacki stał się jednym z najbardziej znaczących zjawisk społecznych na Ukrainie. Organizacje społeczne, wolontariusze, fundacje charytatywne i społecznie aktywni obywatele szybko się zjednoczyli w celu rozwiązywania pojawiających się problemów, wspierania armii czy poszkodowanej ludności. Obecnie wśród głównych kierunków działań wolontariatu można wyróżnić takie, jak:

- zaopatrzenie Sił Zbrojnych Ukrainy i obrony terytorialnej w amunicję i sprzęt wojskowy;
- ewakuacja i transport uchodźców oraz osób wewnętrznie przesiedlonych;
- poszukiwanie schronienia dla ofiar wojny;
- pomoc samotnym osobom starszym;
- krwiodawstwo;
- poszukiwanie osób zaginionych;
- zaopatrzenie w odzież, żywność, leki i artykuły pierwszej potrzeby;
- ratowanie zwierząt;

- rozbieranie i remontowanie uszkodzonych obiektów;
- pomoc w zakresie dostarczania materiałów i urządzeń budowlanych;
- dokumentowanie zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości;
- wsparcie informacyjne oraz realizacja oporu informacyjnego (obalanie tzw. fake newsów).

Ponadto wolontariusze udzielają bezpłatnej pomocy w ramach swojej specjalizacji zawodowej – usług medycznych, psychologicznych, edukacyjnych, kulinarnych, fryzjerskich, krawieckich, reklamowych i innych. Jednak zdecydowana większość wolontariuszy i organizacji wolontariackich koncentruje się na zaspokajaniu potrzeb ukraińskiej armii i obrony terytorialnej oraz na niesieniu pomocy osobom przesiedlonym i dotkniętym wojną⁵². W rzeczywistości w dużym stopniu realizują oni funkcje struktur państwowych, które z powodu biurokratycznych opóźnień i braku funduszy bywają niewydolne, zwłaszcza w warunkach wojennych.

W dniach 30 czerwca i 1 lipca 2022 roku doszło nawet do zorganizowania Szczytu Inicjatyw Wolontariackich i Humanitarnych w Truskawcu, w którym wzięli udział przedsta-

⁵² Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), „Безпрецедентна консолідація українського громадянського суспільства у протидії російському вторгненню”, 2.04.2022, <https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/bez-pretседentna-konsolidatsiya-ukrayinskoho-hromadyanskoho-suspilstva-u-protydyi> [30.09.2022]; Finance.ua, „Волонтерські організації, які зараз працюють в Україні”, 15.07.2022, <https://finance.ua/ua/saving/volonterskie-organizacii-v-ukraine> [2.10.2022].

wiele sektorów społecznego i państwowego, samorządów lokalnych i instytucji międzynarodowych. Organizatorzy spotkania uzasadnili potrzebę takiego wydarzenia intensywnym rozwojem ruchu wolontariackiego na Ukrainie, a także koniecznością koordynacji działalności organizacji społeczeństwa obywatelskiego i sieci wolontariackich z działaniami organów władzy państwowej i samorządów terytorialnych. Głównym celem było skierowanie ich pomocy na najważniejsze potrzeby wojska i osób wewnętrznie przesiedlonych. Poza tym w ramach szczytu zaprezentowane zostały wyniki działań najsukuteczniejszych fundacji charytatywnych, które od wielu lat funkcjonują na Ukrainie⁵³.

Wśród największych i najefektywniejszych społecznych projektów pomocy dla wojska warto wymienić: „Help Army”, „Veteran Hub”, Fundację Charytatywną „Wróc Żywy”, „Armie SOS”, Batalion Medyczny „Szpitalnicy”, „Ukraińską Giełdę Charytatywną” i Fundację Pomocy Armii „Skrzydła Feniksa”. Dziesiątki organizacji i fundacji udzielają pomocy humanitarnej ludności cywilnej dotkniętej rosyjską inwazją, zwłaszcza Fundacja „Głosy Dzieci”, Fundacja Serhija Prytuły, Platforma do Szybkiego Znalezienia Pomocy na Ukrainie, „Wschód SOS”, „Euromajdan SOS” i wiele innych. Oprócz tego szereg inicjatyw skupiło się na ratowaniu domowych i dzikich zwierząt, które są zagrożone w wyniku rosyjskiej

⁵³ Bazhenova H., *Rola ruchu wolontariackiego w obronie Ukrainy przed rosyjską agresją*, „Komentarze IEŚ”, nr 665 (177/2022), s. 1-2.

agresji. Są to m.in.: Organizacja „Sołomiańskie Koty”, „Dom Uratowanych Zwierząt” i Stowarzyszenie „Pomoc Ukraińskim Zwierzętom”⁵⁴.

W celu pokazania skali oddziaływania ruchu wolontariackiego warto przyjrzeć się dwóm poszczególnym przypadkom. Fundacja „Wróć Żywy” to największa na Ukrainie fundacja charytatywna, wspierająca Siły Zbrojne oraz struktury sektora bezpieczeństwa i obrony. Jej specjalizacja to środki ochronne (kamizelki kuloodporne, hełmy), broń nieśmiercionośna (kamery termowizyjne, drony, urządzenia celownicze), a także sprzęt techniczny – od krótkofalówek po samochody. Od 2014 roku fundacja ta zebrała na potrzeby wojska ponad 4,463 mld UAH (w tym 4,181 mld UAH po 24 lutego 2022 roku), kupiła ponad 4400 jednostek optyki termowizyjnej (w tym około 3450 po 24 lutego), powyżej 3000 quadkopterów i ponad 125 rozpoznawczych bezzałogowych systemów powietrznych. Od początku pełnowymiarowej inwazji dla ukraińskich żołnierzy zostało zakupione również ponad 22,8 tys. środków ochrony, m.in. kamizelek kuloodpornych i hełmów⁵⁵. Ponadto instruktorzy fundacji szkolą saperów, operatorów bezzałogowych statków powietrznych, artylerzystów i snajperów, a także uczą pierwszej pomocy i wspierają realizację tajnych misji.

⁵⁴ НІСД, „Безпрецедентна консолідація українського громадянського суспільства”.

⁵⁵ *Повернись живим*, <https://savelife.in.ua> [4.10.2022].

Już w marcu 2022 roku Fundacja „Wróć Żywy” stała się pierwszą organizacją charytatywną, która otrzymała licencję na zakup towarów podwójnego i wojskowego zastosowania, w tym broni śmiertelnej. W lipcu nabyła kompleks samolotów bezzałogowych Bayraktar TB2 za łączną kwotę 16,5 mln USD, a we wrześniu 11 pojazdów opancerzonych za 321 tys. EUR. W przyszłości fundacja planuje zakup moździerzy, bezzałogowców szturmowych, dronów kamikaze oraz samolotów załogowych⁵⁶.

Skutecznie działa też Fundacja Charytatywna Serhija Prytuły. Ukraiński prezenter telewizyjny, aktor i showman został wolontariuszem w 2014 roku. Kupował wówczas dla armii elementy ekwipunku, kamizelki kuloodporne i żywność, a następnie sprzęt precyzyjny, drony i wyposażenie stanowisk dowodzenia. W 2020 roku, podczas pandemii COVID-19, Serhij Prytuła założył Fundację Charytatywną na rzecz pomocy pozamilitarnej, która od lutego 2022 roku skupiła się na pomocy humanitarnej oraz zakupie ekwipunku, sprzętu, środków medycznych i umożliwiających transport wojska. Zainwestowała zwłaszcza w zaopatrzenie 72. Brygady Obrony Terytorialnej, która broniła Kijowa. Ponadto

⁵⁶ В. Ейсмунт, „Фонд «Повернись живим» придбав ударний авіакомплекс Bayraktar TB2”, *ZAXID.NET*, 26.07.2022, https://zaxid.net/fond_povernis_zhivim_pridbav_dlya_ukrayinskih_viyskovich_tri_bayraktar_n1546936 [30.09.2022]; М. Лиманський, „«Повернись живим» придбав 11 броньованих машин для морпіхів, які обороняли Маріуполь”, *Повернись живим*, 8.09.2022, <https://savelife.in.ua/materials/news/povernys-zhyvym-prydbav-11-bronovanykh-m/> [13.10.2022].

organizacja przesyła część środków do sztabu humanitarnego frontu, który pomaga ludności cywilnej w miastach okupowanych i frontowych.

Aby przyciągnąć uwagę ludzi i zachęcić ich do pomocy, Serhij Prytuła podejmuje różne kreatywne inicjatywy. Jedną z najgłośniejszych była zbiórka na drony Bayraktar. Pod koniec czerwca w ciągu trzech dni fundacja zebrała 600 mln UAH na cztery drony Bayraktar TB2. Przy tym największą część darów w tej zbiorce – 44,7% – stanowiły kwoty w wysokości 100-1000 UAH. W rezultacie turecka firma produkująca drony postanowiła bezpłatnie przekazać je Ukrainie. Natomiast pozyskane środki fundacja przeznaczyła na zakup satelity spółki ICEYE dla Sił Zbrojnych Ukrainy⁵⁷. W sumie do połowy października 2022 roku Fundacja Charytatywna Serhija Prytuły zakupiła 7933 urządzenia łącznie, ponad 4 tys. urządzeń optycznych, 2,4 tys. dronów i 45 bezzałogowych statków powietrznych, 620 pojazdów oraz 4 tys. indywidualnych apteczek dla ukraińskich żołnierzy⁵⁸.

⁵⁷ Волинські новини, „На 600 млн грн Фонд Сергія Притули придбав супутник для ЗСУ. ВІДЕО”, 18.08.2022, <https://www.volynnews.com/ua/news/all/na-600-mln-hrn-fond-serhiia-pryuly-ptydbav-sputnyk-dlia-zsu/> [30.09.2022].

⁵⁸ *Благодійний Фонд Сергія Притули*, <https://prytulafoundation.org> [13.10.2022].

Wnioski

Rozpoczęta 24 lutego 2022 roku inwazja militarna Federacji Rosyjskiej na Ukrainę stała się wyzwaniem dla państwowości i suwerenności Ukrainy. Agresja prowadzona jest w kilku wymiarach jednocześnie: militarnym, politycznym, ekonomicznym, społecznym, humanitarnym, informacyjnym, kulturowym oraz ekologicznym. Przyczynia się to do znacznego zwiększenia szkód powstałych na terytorium Ukrainy, zarówno w infrastrukturze, gospodarce, środowisku naturalnym i dziedzictwie kulturowym, jak też wśród jej obywateli. Wojna zagroziła także całemu systemowi bezpieczeństwa europejskiego i światowego, spowodowała wielką falę uchodź-

ców i zadała znaczący cios światowej gospodarce, która już wcześniej była osłabiona skutkami pandemii COVID-19.

Jednym z najbardziej palących problemów jest kwestia regionalnego i globalnego bezpieczeństwa żywnościowego. Przed pełnowymiarową agresją Federacji Rosyjskiej ukraiński sektor rolno-przemysłowy wytwarzał pięć razy więcej produkcji rolnej niż wynosiła jego konsumpcja wewnętrzna. Dlatego pomimo trwającej wojny, utraty ponad 20% powierzchni uprawnych i niższego urodzaju, w 2022 roku Ukraina nadal będzie w stanie pokryć swoje potrzeby żywnościowe na niemal wszystkie rodzaje upraw rolnych. Natomiast obniżenie eksportu w roku gospodarczym 2021/2022 doprowadziło do tego, że ukraińskie przedsiębiorstwa rolne oraz sami rolnicy nie mają wystarczającego finansowania ani motywacji do przeprowadzenia kolejnej kampanii siewnej. W związku z tym obecnie występuje jednoczesne zagrożenie dla dwóch zbiorów ukraińskiej pszenicy: tegorocznych, których eksport może być znacznie utrudniony z powodu wygasania „porozumienia zbożowego” w listopadzie 2022 roku, oraz przyszłorocznych, które z powodów oczywistych będą mniejsze niż tegoroczne. Wniosekować o tym można m.in. na podstawie zmniejszających się obszarów pod uprawę pszenicy ozimej.

Wstrzymanie ukraińskiego eksportu drogą morską w lutym 2022 roku uwidoczniło wady produkcji rolnej nastawionej na eksport. Już w tym roku można było zaobserwować stopniowy wzrost popytu na niszowe, wysokomarżowe

uprawy, takie jak groch, owoce leśne czy gorczyca, które są łatwiejsze w transporcie. Takie tendencje będą się prawdopodobnie nasilać w kolejnych latach. Warto jednak zaznaczyć, że dywersyfikacja rolnictwa umożliwiłaby w przyszłości poszerzenie asortymentu ukraińskich towarów przeznaczonych na rynki państw sąsiednich, na które mogą być one dostarczane za pośrednictwem dróg lądowych.

Ponadto zniesienie przez Unię Europejską od 4 czerwca 2022 roku ceł i kwot na produkty ukraińskie na okres jednego roku również powinno przyczynić się do zwiększenia różnorodności ukraińskiej produkcji rolnej. Sprawi to, że ukraiński eksport stanie się bardziej konkurencyjny, a jednocześnie mniej zależny od sytuacji na światowych rynkach zbóż, roślin strączkowych i roślin oleistych. Niemniej wszystkie te zmiany nie powinny zaszkodzić uprawie pszenicy, słonecznika czy kukurydzy jako głównych kultur, ponieważ Ukraina mimo wszystkich utrudnień stara się nadal utrzymać swoją pozycję na globalnym rynku rolnym.

Zawarcie 22 lipca 2022 roku czterostronnej inicjatywy zbożowej pomiędzy Ukrainą, ONZ, Turcją oraz Federacją Rosyjską było znaczącym osiągnięciem gospodarczym. Z jednej strony porozumienie to przyspieszyło eksport ukraińskich zbiorów z 2021 roku i częściowo uwolniło magazyny zbożowe na zbiory z 2022 roku. Z drugiej strony pozwoliło na uzyskanie co najmniej 1 mld USD dochodów miesięcznie i otworzyło perspektywę zasiewu upraw ozimych. Warto podkreślić, że to właśnie jesienne zasiewy tworzą główne zbiory ukra-

ńskiej pszenicy na rok następny, czyli od udanej jesiennej kampanii siewnej zależy bezpieczeństwo żywnościowe nie tylko Ukrainy, ale także państw uzależnionych od ukraińskiego eksportu. Już we wrześniu można było zaobserwować pewne symptomy świadczące o możliwości zerwania przez Rosję „porozumienia zbożowego”. Jednak bezpośrednim pretekstem dla władz rosyjskich do jego wypowiedzenia stały się eksplozje na okrętach w bazie rosyjskiej Marynarki Wojennej w Sewastopolu w dniu 29 października 2022 roku⁵⁹. Obecnie trudno przewidzieć, w jakim kierunku sytuacja będzie ewoluowała, ponieważ w dużym stopniu zależy to od postawy wspólnoty międzynarodowej, zwłaszcza ONZ i Turcji.

Rosyjska inwazja wyrządziła również znaczące szkody w środowisku naturalnym. W strefie aktywnych działań wojennych znajdują się elektrownie jądrowe, porty morskie, magazyny niebezpiecznych odpadów, przedsiębiorstwa przemysłowe, bazy zaopatrzenia w produkty naftowe oraz stacje benzynowe. Obecnie na Ukrainie działają cztery elektrownie jądrowe z 15 czynnymi reaktorami, z których każdy może być potencjalnym celem Rosji i stanowić poważne zagrożenie dla środowiska i życia milionów ludzi na świecie.

W czasie wojny nie jest możliwe pełne oszacowanie jej wpływu na środowisko naturalne Ukrainy ze względu na

⁵⁹ А. Стець, „Україна зупинила експорт зерна через блокування росіянами «зернового коридору»”, *ZAXID.NET*, 30.10.2022, https://zaxid.net/ukrayina_zupinila_eksport_zerna_cherez_blokuвання_rosiyanami_zernovogo_koridoru_n1552005 [31.10.2022].

brak dokładnych danych. Oczywiście jest jednak, że im dłużej trwają działania wojenne, tym więcej szkód wyrządzone w środowisku i tym więcej negatywnych konsekwencji przyniosą w przyszłości, m.in. poprzez niszczenie ekosystemów, zanieczyszczenie gleby i utratę bioróżnorodności. Odtworzenie zniszczonych ekosystemów może trwać lata, a nawet dziesiątki lat.

Znaczne zanieczyszczenie chemiczne gleb i wód w dłuższej perspektywie zwiększy zachorowalność i śmiertelność miejscowej ludności. W związku z tym ważne jest zadbanie po wojnie o utworzenie efektywnego systemu monitoringu stanu środowiska, który będzie rejestrował rzeczywisty zakres wyrządzonych szkód i umożliwiał podejmowanie najskuteczniejszych działań w celu uniknięcia dalszego pogarszania się sytuacji oraz przywrócenia ekosystemów do bezpiecznego stanu – zarówno dla ludzi, jak i dzięki przyrodzie. Istotne jest również, aby przyszły plan odbudowy Ukrainy przewidywał środki na rzecz odtworzenia i zachowania ekosystemów, a plany odbudowy zrujnowanych osiedli zawierały rozwiązania przyjazne dla środowiska i uwzględniały aspekty służące adaptacji do ciągle zmieniającego się klimatu.

Oprócz licznych ofiar w ludziach, zniszczenia infrastruktury i gospodarki, agresja Rosji stworzyła też realne zagrożenie dla ukraińskiego dziedzictwa kulturowego i historycznego we wszystkich obwodach państwa. W wyniku ostrzałów wielu budynków sakralnych, kompleksów pamięt-

kowych, pomników, muzeów, rezerwatów, teatrów i bibliotek powstały szkody, jakich Ukraina nie widziała od czasów II wojny światowej. Jednak dotychczasowe szacunki dalekie są od ostatecznych, ponieważ większość zniszczeń jest obecnie niemożliwa do zarejestrowania, zwłaszcza w miastach całkowicie zburzonych, takich jak Wołnowacha, Popasna, Mariupol czy Zaporozże, gdzie niszczone były całe kwartały zabudowy historycznej. Obliczanie szkód komplikuje również fakt, że duża część zniszczonych lub uszkodzonych obiektów znajduje się w strefie działań wojennych. Jednocześnie skala i charakter dewastacji, jakich dokonuje Rosja, jednoznacznie wskazują na masowe i celowe niszczenie ukraińskiego narodu, jego kultury i tożsamości.

Burzenie obiektów dziedzictwa kulturowego jest zbrodnią wojenną na mocy Konwencji Haskiej o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego z 1954 roku. W związku z tym właściwa dokumentacja przestępstw wojennych jest obecnie strategicznym zadaniem Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy. Wszystkie te materiały, jak też informacje o szkodach wyrządzonych środowisku naturalnemu, mogą posłużyć jako dowody do ścigania osób zamieszanych w zbrodnie na mocy prawa ukraińskiego i międzynarodowego przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze oraz specjalnym trybunałem, który prawdopodobnie powstanie po zakończeniu działań wojennych. Światowa praktyka pokazuje jednak, że zmuszenie państwa-agresora do wypłacenia reparacji lub innej rekompensaty finansowej

stronie poszkodowanej jest praktycznie niemożliwe, dopóki sprawcy agresji są u władzy. Niemniej wartość decyzji Międzynarodowego Trybunału Karnego polega przede wszystkim na tym, że stanowią one kwalifikowaną definicję prawną faktów zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości. Mogą być zatem istotnym argumentem przemawiającym za przedłużeniem lub wzmocnieniem sankcji wobec Federacji Rosyjskiej, a także wzrostem międzynarodowego poparcia dla Ukrainy w jej oporze przeciwko rosyjskiej agresji.

Wojna rosyjsko-ukraińska uwypukliła kwestię konsolidacji narodu ukraińskiego jako gwarancji bezpieczeństwa narodowego. To dzięki wysiłkowi Ukraińców, którzy bronili państwa w szeregach Sił Zbrojnych Ukrainy, Gwardii Narodowej Ukrainy i formacji ochotniczych, a także masowemu ruchowi wolontariackiemu udało się zatrzymać aktywną ofensywę wojsk rosyjskich na terytorium Ukrainy w pierwszych miesiącach pełnowymiarowej agresji zbrojnej. Podobnie jak w 2014 roku wolontariusze czynnie pomagają w utrzymaniu zdolności obronnych i stabilności humanitarnej państwa. Przy tym część wolontariuszy pracuje samodzielnie, inni dołączają do już istniejących organizacji charytatywnych i społecznych, a niektórzy tworzą własne organizacje, co umożliwia im skuteczniejsze działanie.

W pierwszych dniach zbrojnej napaści różne instytucje społeczeństwa obywatelskiego w szybkim tempie zmieniały kierunek swojej działalności, przestawiając się na projekty humanitarne i informacyjne. Ukształtowała się rozle-

gła sieć działań społecznych, poczynając od pomocy Siłom Zbrojnym Ukrainy, jednostkom obrony terytorialnej i ludności cywilnej, a kończąc na przeciwstawianiu się rosyjskiej propagandzie. Setki tysięcy obywateli dołączyło do „frontu wolontariackiego”. Codziennie kupują, zbierają i dostarczają pomoc humanitarną i charytatywną dla ukraińskiego wojska oraz osób dotkniętych działaniami wojennymi, a także pomagają w ewakuowaniu ludzi i organizowaniu im bezpłatnego zakwaterowania. Często ryzykując własnym życiem, zapewniają terminowe dostarczanie pomocy humanitarnej na tereny, gdzie występują problemy z żywnością, wodą oraz lekami.

W ten sposób rosyjska inwazja zbrojna przyczyniła się do skonsolidowania społeczeństwa ukraińskiego zarówno na froncie, jak i w pozostałych częściach państwa. Ponadto istotnie wzrosło wzajemne zaufanie wśród obywateli. Z kolei organizacje społeczeństwa obywatelskiego zademonstrowały, że są w stanie wesprzeć państwo i zjednoczyć miliony ludzi w swoim kraju oraz poza jego granicami w celu obrony przed rosyjską agresją. To wszystko stwarza sprzyjające warunki do przemian społeczno-gospodarczych, które z kolei mogą stać się istotnym czynnikiem motywującym do odbudowy Ukrainy po zakończeniu działań wojennych.

Bibliografia

- Bazhenova H., *Drugi front Ukrainy: kampania siewna 2022*, „Komentarze IEŚ”, nr 575 (87/2022), s. 1-3.
- Bazhenova H., *Ochrona dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie wojny*, „Komentarze IEŚ”, nr 595 (107/2022), s. 1-3.
- Bazhenova H., *Rola ruchu wolontariackiego w obronie Ukrainy przed rosyjską agresją*, „Komentarze IEŚ”, nr 665 (177/2022), s. 1-3.
- Bazhenova H., *Wojna na Ukrainie a bezpieczeństwo żywnościowe w perspektywie regionalnej i globalnej (część 2)*, „Komentarze IEŚ”, nr 631 (143/2022), s. 1-3.
- Bazhenova H., *Wojna na Ukrainie: przestępstwa przeciwko środowisku (część 1)*, „Komentarze IEŚ”, nr 605 (117/ 2022), s. 1-3.
- Bazhenova H., *Wojna na Ukrainie: przestępstwa przeciwko środowisku (część 2)*, „Komentarze IEŚ”, nr 606 (118/2022), s. 1-3.

- Bazhenova H., *Żniwa na Ukrainie w cieniu wojny*, „Komentarze IEŚ”, nr 696 (208/2022), s. 1-3.
- CAF, *CAF World Giving Index 2018: A Global View of Giving Trends*, West Malling: CAF, 2018.
- CAF, *The World Giving Index 2010*, West Malling: CAF, 2010.
- Center for Food and Land Use Research at Kyiv School of Economics, Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, *Огляд непрямих втрат від війни в сільському господарстві України*, вип. 2, 10 листопада 2022, s. 1, <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/lossesreportissue2ua-2.pdf>.
- Discover Ukraine, „Перемогти і зберегти: як в Україні захищають пам'ятки від війни”, 20.04.2022, <https://discover.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny>.
- Finance.ua, „Волонтерські організації, які зараз працюють в Україні”, 15.07.2022, <https://finance.ua/ua/saving/volonter-skie-organizacii-v-ukraine>.
- Interfax-Україна, „Збитки, завдані сільськогосподарському сектору внаслідок війни, становлять від 4 до 6 млрд доларів – FAO”, 29.07.2022, <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/849293.html>.
- Kiebusiński K., „Ukraińska kultura i książki: biblioteki na całym świecie pomagają je chronić”, *The European Times*, 11.04.2022, <https://www.europeantimes.news/pl/2022/04/biblioteki-kultury-i-ksiazek-ukraińskich-na-całym-świecie-pomagają-je-chronić/>.
- KSE Institute et al., *Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на 1 вересня 2022 року*, [Київ] 2022, https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.docx.pdf.

- Kyiv School of Economics, „Загальна сума прямих збитків інфраструктури зросла до \$114.5 млрд”, 8.09.2022, https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-zroslo-do-114-5-mlrd/?fbclid=IwAR2Pp-OT_KCnMSVSHpmOrRDAXrWml9PU_QbP7aBCCk5r2pPmwTgIjdG6MGY.
- Lemaniak L., „Polska pomaga muzeom na Ukrainie. Komitet przekazał pieniądze”, *I.pl*, 30.04.2022, <https://i.pl/polska-pomaga-muzeom-na-ukrainie-komitet-przekazal-pieniadze/ar/c1-16317733>.
- MilkUA.info, „Попри війну в Україні прогнозують один з п'яти кращих врожаїв за 30 років”, 20.09.2022, <http://milkua.info/uk/post/popri-vijnu-v-ukraini-prognozuut-odin-z-pati-krasih-vrozaiv-za-30-rokiv>.
- Open Dniester, „Природні чудеса України в окупації: Росія взяла в полон заповідники та нацпарки”, 8.10.2022, <https://dnister.in.ua/articles/242093/prirodni-chudes-a-ukraini-v-okupacii-ro-siya-vzyala-v-polon-zapovidniki-ta-nacparki>.
- Saving Ukrainian Cultural Heritage Online*, <https://www.sucho.org>.
- UkrAgroConsultant, „3 судна з 84 тис. тонн агропродукції вийшли з портів Великої Одеси”, 14.10.2022, <https://ukragroconsult.com/news/3-sudna-z-84-tys-tonn-agroprodukcziyi-vyjshly-z-portiv-velykoyi-odesy/>.
- Vkursi Pro, „Динаміка реєстрацій благодійних організацій під час війни: дослідження Vkursi та Zagoriy Foundation”, 13.05.2022, <https://vkursi.pro/news/content/splesk-reiestratsiy-blahodiynykh-orhanizatsiy-doslidzhennia-vkursi-ta-zagoriy-foundation-234986>.
- Благодійний Фонд Сергія Притули, <https://prytulafoundation.org>.
- Власенко В., „РФ завдала нам екологічної шкоди на мільярди євро”, *Урядовий кур'єр*, 5.10.2022, <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/rf-zavdala-nam-ekologichnoyi-shkodi-na-milyardi-ye/>.

- Волинські новини, „На 600 млн грн Фонд Сергія Притули придбав супутник для ЗСУ. ВІДЕО”, 18.08.2022, <https://www.volynnews.com/ua/news/all/na-600-mln-hrn-fond-serhiia-prytuly-prydbav-suputnyk-dlia-zsu/>.
- Государственная архивная служба Украины, Государственный департамент страхового фонда документации, „Государственный реестр потенциально опасных объектов”, 13.10.2015, <https://sfd.archives.gov.ua/RUS/page4.html>.
- Державна екологічна інспекція України, „Держекоінспекція: за 7 місяців війни найбільшу шкоду завдано земельним ресурсам, понад 407,3 млрд гривень”, 5.10.2022, <https://www.dei.gov.ua/posts/2385>.
- Ейсмунт В., „Фонд «Повернись живим» придбав ударний авіакомплекс Bayraktar TB2”, *ZAXID.NET*, 26.07.2022, https://zaxid.net/fond_povernis_zhivim_pridbav_dlya_ukrayinskih_viykovih_tri_bayraktar_n1546936.
- Жарикова А., „Українські аграрії зібрали понад 30 мільйонів тонн зерна та інших культур”, 7.10.2022, <https://www.epravda.com.ua/news/2022/10/7/692355/>.
- Засядько Є., „Місяць війни. Злочини проти довкілля”, 28.03.2022, <https://ecoaction.org.ua/zlochyny-proty-dovkillia.html>.
- Зеленський В., „Можна позбавити сенсу альянс Росії та Ірану, якщо ми будемо діяти разом – звернення Президента України Володимира Зеленського до учасників Саміту демократії Haaretz”, *Президент України*, 24.10.2022, <https://www.president.gov.ua/news/mozhna-pozbaviti-sensu-alyans-rosiyi-ta-iranu-yaksho-mi-bude-78681>.
- Іверук Н., „Розблокувати експорт зерна з України – місія не здійсненна. Які труднощі та наслідки в перспективі?”, *Юридична Газета*, 2.06.2022, <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/rozblokovati-eksport-zerna-z->

ukrayini--misiya-nezdiysnenna-yaki-trudnoshchi-ta-naslidki-v-perspektiv.html.

Лиманський М., „Повернись живим» придбав 11 броньованих машин для морпіхів, які обороняли Маріуполь», *Повернись живим*, 8.09.2022, <https://savelife.in.ua/materials/news/povernys-zhyvym-prydbav-11-bronovanykh-m/>.

Міністерство аграрної політики та продовольства України, „Аграрії зібрали 26,4 млн тонн зерна нового врожаю”, 7.10.2022, <https://minagro.gov.ua/news/agrariyi-zibrali-264-mln-tonn-novogo-vrozhayu>.

Міністерство аграрної політики та продовольства України, „В Україні засіяли 191,1 тис. га ярої пшениці”, 10.10.2022, <https://minagro.gov.ua/news/v-ukrayini-zasiali-1911-tis-ga-yaroyi-pshenici>.

Міністерство аграрної політики та продовольства України, „Україна цього року може зібрати близько 65 млн тонн врожаю”, 13.06.2022, <https://minagro.gov.ua/news/ukrayina-cogorich-mozhe-zibrati-blizko-65-mln-tonn-vrozhayu>.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, „Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 1-7 вересня 2022 року”, 10.09.2022, <https://mepr.gov.ua/news/39747.html>.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, „Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 29 вересня – 5 жовтня 2022 року”, 8.10.2022, <https://mepr.gov.ua/news/39975.html>.

Міністерство культури та інформаційної політики України, „МКІП зафіксувало півтисячі епізодів воєнних злочинів РФ проти українських об'єктів культурної спадщини та закладів культури”, 4.09.2022, <https://mkip.gov.ua/news/7646.html>.

НІСД, „Безпрецедентна консолідація українського громадянського суспільства у протидії російському вторгненню”, 2.04.2022,

<https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/bezpretsedentna-konsolidatsiya-ukrayinskoho-hromadyanskoho-suspilstva-u-protydyi>.

Орлова В., „Міноборони орієнтується на необхідність забезпечення 1 мільйона військових – Резніков”, *УНІАН*, 13.05.2022, <https://www.unian.ua/war/minoboroni-oriyentuyetsya-na-neobhidnist-zabezpechennya-1-milyon-viyskovih-reznikov-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11824908.html>.

Пепеля В., „3 України відпливли перші судна з пшеницею у рамках програми Grain from Ukraine”, *Landlord*, 17.11.2022 <https://landlord.ua/news/z-ukrainy-vidplyvly-pershi-sudna-z-psheny-tseiu-u-ramkakh-prohramy-grain-from-ukraine/>.

Повернись живим, <https://savelife.in.ua>.

Попов В., „Ефективні цивільно-військові відносини – ключ до перемоги”, *Defense express*, 28.08.2019, <https://old.defence-ua.com/index.php/statti/8276-efektyvni-tsyvilno-viyskovi-vidnosyny-klyuch-do-peremohy>.

Попов О., „Окупанти завдали збитків у Чорнобильській зоні на понад 2,5 млрд гривень”, *Київлада*, 19.05.2022, <https://kievvlad.com.ua/news/okupanti-zavdali-zbitkiv-u-chornobilskij-zoni-na-ponad-25-mlrd-griven>.

Слово і Діло, „Втрати російської армії в Україні перевищили 63 тисячі військових”, 11.10.2022, <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/11/novyna/bezpeka/vtraty-rosijskoyi-armiyi-ukrayini-perevyshhyly-63-tysyachi-viyskovykh>.

Слово і Діло, „Як змінювалася чисельність Збройних сил України”, 14.10.2022, <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnykh-syl-ukrayiny>.

Стець А., „Україна зупинила експорт зерна через блокування росіянами «зернового коридору»”, *ZAXID.NET*, 30.10.2022, https://zaxid.net/ukrayina_zupinila_eksport_zerna_cherez_blokvannya_rosiyanami_zernovogo_koridoru_n1552005.

- Танська А., „Не все так однозначно...”, *AgroTimes*, 21.10.2022, <https://agrotimes.ua/article/ne-vse-tak-odnoznachno/>.
- Тиравський В., „Як ентузіасты у Львові рятували культурну спадщину від російських ракетних обстрілів”, *Foreign Ukraine*, 13.09.2022, <https://foreignukraines.com/2022/09/13/how-enthusiasts-in-lviv-saved-cultural-heritage-from-russian-missile-attacks/>.
- Укрінформ, „Станом на жовтень МКІП зафіксувало 540 пошкоджень об'єктів культурної інфраструктури”, 7.10.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3588369-stanom-na-zovten-mkip-zafiksuvalo-540-poskodzen-obektiv-kulturnoi-infrastrukturi.html>.
- Укрінформ, „В Україні завершили посівну”, 17.06.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3509131-v-ukraini-zaversili-posivnu.html>.
- Укрінформ, „Україна втратила до 10 мільйонів тонн потенційного врожаю”, 19.09.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3574695-ukraina-vtratila-do-10-miljoniv-tonn-potencijnogo-vrozau.html>.
- Укрінформ, „Через розв'язану Росією війну в Чорному морі вже загинули до 50 тисяч дельфінів – еколог”, 1.10.2022, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3583796-cerez-rozvazanu-rosieu-vijnu-v-cornomu-mori-vze-zagynuli-do-50-tisac-delfiniv-ekolog.html>.
- Центр демократії та верховенства права, „За час повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських благодійних організацій”, 21.07.2022, <https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyyh-ta-blagodijnyh/>.
- Читомо, „Росія вчинила вже 500 воєнних злочинів проти культурної спадщини України”, 5.09.2022, <https://chytomo.com/rosiia-vchynyla-vzhe-500-voiennykh-zlochyniv-proty-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/>.

Dr Hanna Bazhenova

Starszy analityk w Zespole Wschodnim IEŚ

Historyk, prawnik i politolog. Doktor nauk historycznych w zakresie historii powszechnej (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki), doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II), adiunkt w Laboratory for International Memory Studies Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Uczestniczka wielu międzynarodowych konferencji naukowych, seminariów oraz programów stypendialnych Centre for European, Russian, and Eurasian Studies (Munk School of Global Affairs, University of Toronto), Harvard Ukrainian Research Institute i Institut d'études slaves w Paryżu. Zainteresowania badawcze: system polityczny oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna Ukrainy; polityka historyczna i polityka pamięci; dzieje Polski, Rosji i Ukrainy. Autorka trzech monografii naukowych i licznych publikacji związanych z tematyką środkowoeuropejską.

Inwazja Rosji na Ukrainę stała się poważnym wyzwaniem nie tylko dla państwowości, suwerenności oraz integralności Ukrainy, lecz także dla europejskiego i światowego systemu bezpieczeństwa. Celem pracy jest ukazanie pozamilitarnych wymiarów trwającej wojny. Główny nacisk położony jest na negatywne skutki działań wojennych dla ukraińskiej gospodarki, a mianowicie dla sektora rolnego oraz środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego kraju. Ponadto przeanalizowana została kwestia wpływu inwazji zbrojnej na konsolidację narodu ukraińskiego. W obliczu zagrożenia egzystencjalnego organizacje społeczeństwa obywatelskiego, wolontariusze i zwykli obywatele pokazali, że są w stanie wesprzeć swoje państwo i zjednoczyć miliony ludzi w kraju i poza jego granicami w celu obrony przed agresją Federacji Rosyjskiej. To prowadzi do wniosku, że na Ukrainie tworzą się sprzyjające warunki do przemian społeczno-gospodarczych, które z kolei mogą stać się istotnym czynnikiem motywującym do odbudowy i rozwoju nowoczesnego państwa po zakończeniu działań wojennych.

ISBN 978-83-66413-95-5



www.ies.lublin.pl